

E. J. H O B S B A W M

Η ΕΠΟΧΗ
ΤΩΝ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ
1875-1914

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ

Β' ΕΚΔΟΣΗ
με πίνακες, χάρτες και εικόνες

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ

Μόνον η πλήρης πολιτική σύγχυση και η άφελής αισιοδοξία μπορούν να αποτρέψουν την αναγνώριση ότι οι αναπόφευκτες προσπάθειες για την εξάπλωση του εμπορίου από όλα τα πολιτισμένα και ελεγχόμενα από τους αστούς έθνη, ύστερα από μια μεταβατική περίοδο φαινομενικά ειρηνικού ανταγωνισμού, είναι σαφές ότι προσεγγίζουν στο σημείο όπου η δύναμη και μόνον θα αποφασίσει ποιά θα είναι το μερίδιο κάθε έθνους στον οικονομικό έλεγχο του πλανήτη, συνεπώς και ποιά θα είναι η σφαίρα των δραστηριοτήτων του λαού του, και κυρίως ποιές θα είναι οι εισοδηματικές δυνατότητες των εργατών του.

MAX WEBER, 1894¹

«Όταν φτάσετε στη χώρα των Κινέζων» ... λέει [ο Αυτοκράτορας της Γερμανίας], «να θυμάστε ότι είσατε η πρωτοπορία της χριστιανοσύνης», λέει, «και να μπιξέτε την ξιφολόγχη σας σε κάθε μισητό άπιστο που βλέπετε», λέει. «Κάντε τον να καταλάβει τι σημαίνει ο δυτικός πολιτισμός μας. ... Και εάν είσατε τυχεροί και κατορθώσετε ν' αρπάξετε και κάνα κομμάτι γη εκεί που θα βρεθείτε, μην αφήσετε ποτέ να σās το πάρει κάποιος Γάλλος ή Ρώσος.»

Mr Dooley's Philosophy, 1900²

I

Μια παγκόσμια οικονομία που οι ρυθμοί της καθορίζονταν από τον ανεπτυγμένο ή αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό πυρήνα της ήταν λογικό να εξελιχθεί σε έναν κόσμο όπου οι «προηγμένοι» εξουσίαζαν τους «καθυστερημένους»: εν όλίγοις, σε έναν κόσμο αυτοκρατοριών. Παραδόξως όμως ή εποχή από το 1875 έως το 1914 μπορεί να ονομαστεί εποχή των αυτοκρατοριών όχι μόνον επειδή ανέπτυξε ένα νέο είδος ιμπεριαλισμού, αλλά και για έναν πιο παλαιομοδίτικο λόγο. Ήταν πιθανότατα η περίοδος της νεότερης παγκόσμιας ιστορίας με τον με-

γαλύτερο αριθμό ήγεμόνων που αποκαλούσαν τους εαυτούς των επίσημως αυτοκράτορες, ή θεωρούνταν από τους δυτικούς διπλωμάτες αντάξιοι αυτού του τίτλου.

Στην Ευρώπη τον τίτλο αυτόν τον διεκδικούσαν οι ήγέτες της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας, της Τουρκίας και (υπό την ιδιότητα της ως ήγεμόνα της Ινδίας) ή Βρετανία. Δύο από αυτούς τους τίτλους (της Γερμανίας και της Βρετανίας / Ινδίας) ήσαν καινοτομίες της δεκαετίας του 1870. Ύπερναπλήρωναν την εξαφάνιση της «Δεύτερης Αυτοκρατορίας» του Ναπολέοντα Γ' στη Γαλλία. Εκτός Ευρώπης, αυτός ο τίτλος συνήθως αναγνωριζόταν στους ήγεμόνες της Κίνας, της Ιαπωνίας, της Περσίας, καθώς και —πιθανώς χάρη κυρίως στην άβροφροσύνη της διεθνούς διπλωματίας— της Αιθιοπίας και του Μαρόκου, ενώ έως το 1899 επιβίωνε ακόμη ένας αμερικανός αυτοκράτορας στη Βραζιλία. Στον κατάλογο αυτόν θα μπορούσαν να προστεθούν ένα-δυο ακόμη σκιάδεις «αυτοκράτορες». Το 1918, πέντε από αυτούς είχαν εξαφανιστεί. Σήμερα (1987) ο μόνος επιζών τιτλούχος από την εκλεκτή αυτή συντροφιά των υπερ-μοναρχών είναι ο ήγεμόνας της Ιαπωνίας, με χαμηλό πολιτικό προφίλ και άμελητέα πολιτική επιρροή.*

Από πιο ουσιαστική άποψη, η περίοδος που εξετάζουμε είναι ή εποχή ενός νέου τύπου αυτοκρατορίας, της αποικιακής. Η οικονομική και στρατιωτική υπεροχή των καπιταλιστικών χωρών ήταν από καιρό πλήρως αναγνωρισμένη, αλλά από τα τέλη του 18ου αιώνα και έως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα δεν είχε γίνει καμιά συστηματική απόπειρα να μετουσιωθεί έμπρακτα αυτή ή υπεροχή σε επίσημη κατάκτηση, προσάρτηση και διοίκηση. Αυτό έγινε για πρώτη φορά μετάξυ 1875 και 1914, και το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου εκτός της Ευρώπης και της αμερικανικής ηπείρου διαμελίστηκε επίσημως σε εδάφη υπό την επίσημη διακυβέρνηση ή την ανεπίσημη πολιτική κυριαρχία κάποιας από τις ευάριθμες δυνάμεις της εποχής: κυρίως της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας. Θύματα αυτής

* Ο σουλτάνος του Μαρόκου προτιμά τον τίτλο του «βασιλιά». Κανένας άλλος από τους επιζώντες μικροσουλτάνους στον ισλαμικό κόσμο δεν θεωρείται ούτε μπορεί να θεωρηθεί «βασιλεύς των βασιλέων».

τῆς διαδικασίας ἦσαν σὲ κάποιο βαθμὸ οἱ παλαιές προβιομηχανικὲς εὐρωπαϊκὲς αὐτοκρατορίες τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας ποὺ ἐπιζοῦσαν ἀκόμη, καὶ κυρίως ἡ πρώτη —παρὰ τίς ἀπόπειρές της νὰ ἐπεκτείνει τὰ ἐδάφη ποὺ ἔλεγχε στὴ βορειοδυτικὴ Ἀφρική. Ὡστόσο ἡ ἐπιβίωση τῶν ἐκτεταμένων πορτογαλικῶν κτήσεων στὴν Ἀφρική (ἡ Ἀγκόλα καὶ ἡ Μοζαμβίκη), ποὺ ἔμελλε νὰ ἀντέξουν περισσότερο ἀπὸ τίς ἄλλες ἱμπεριαλιστικὲς ἀποικίες, ὀφειλόταν πρωτίστως στὴν ἀνικανότητα τῶν σύγχρονων ἀντιπάλων τους νὰ συμφωνήσουν στὸν ἀκριβὴ τρόπο ποὺ θὰ τίς μοιραζόντουσαν. Οἱ ἀντιπαλότητες αὐτὲς δὲν ἔσωσαν τὰ λείψανα τῆς ἰσπανικῆς αὐτοκρατορίας στὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο (τὴν Κούβα καὶ τὸ Πουέρτο Ρίκο) καὶ στὸν Εἰρηνικὸ (τίς Φιλιππίνες) ἀπὸ τίς ΗΠΑ τὸ 1898. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς μεγάλες παραδοσιακὲς αὐτοκρατορίες τῆς Ἀσίας παρέμειναν κατ' ὄνομα ἀνεξάρτητες, ἀν καὶ οἱ δυτικὲς δυνάμεις δημιούργησαν «ζῶνες ἐπιρροῆς» ἢ τοὺς ἐπέβαλαν ἄμεση διοίκηση ποὺ ἐνίοτε κάλυπτε ὅλη τὴν ἐπικράτειά τους (ὅπως ἔγινε μὲ τὴν ἀγγλορωσικὴ συμφωνία ποὺ ἐπιβλήθηκε στὴν Περσία τὸ 1907). Γιὰ νὰ ἀκριβολογοῦμε, ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀδυναμία τους ἐθεωρεῖτο δεδομένη. Ἡ ἀνεξαρτησία τους ὀφειλόταν εἴτε στὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν πρὸς τὸ συμφέρον τῶν δυνάμεων νὰ λειτουργοῦν ὡς ἐλεγχόμενα οὐδέτερα κράτη (ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ Σιάμ, τῆς σημερινῆς Ταϊλάνδης, ποὺ χωρίζε τίς βρετανικὲς ἀπὸ τίς γαλλικὲς ζῶνες ἐπιρροῆς στὴ νοτιανατολικὴ Ἀσία, ἢ τοῦ Ἀφγανιστάν, ποὺ χωρίζε τὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴ Ρωσία) εἴτε στὴν ἀδυναμία τῶν ἀνταγωνιστικῶν αὐτοκρατοριῶν νὰ συμφωνήσουν στὸν τρόπο ποὺ θὰ διαμελίζονταν εἴτε τέλος ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν ἔκτασή τους. Τὸ μόνο μὴ εὐρωπαϊκὸ κράτος ποὺ πέτυχε νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἐπίσημη ἀποικιακὴ κατάκτησή του, ὅταν ἐπιχειρήθηκε, ἦταν ἡ Αἰθιοπία, ἡ ὁποία ἀπέκρουσε τίς βλέψεις τῆς Ἰταλίας, τοῦ πιὸ ἀδύναμου αὐτοκρατορικοῦ κράτους.

Δύο μεζίζονες περιοχὲς τοῦ κόσμου διαιρέθηκαν κατ' οὐσίαν πλήρως: ἡ Ἀφρική καὶ ὁ Εἰρηνικός. Στὸν Εἰρηνικὸ δὲν ἀπέμεινε κανένα ἀνεξάρτητο κράτος, ἀφοῦ ὅλη ἡ περιοχὴ μοιράστηκε ἀνάμεσα στοὺς Βρετανούς, τοὺς Γάλλους, τοὺς Γερμανούς, τοὺς Ὀλλανδούς, τίς ΗΠΑ καὶ —σὲ περιορισμένη ἀκόμη κλίμακα— τὴν Ἰαπωνία. Τὸ 1914, ἐξαιρουμένης τῆς Αἰθιοπίας, τῆς ἀσήμαντης δυτικοαφρικανικῆς δημοκρατίας τῆς Λιβερίας καὶ τοῦ τμήματος τοῦ Μαρόκου ποὺ ἀντιστεκόταν ἀκόμη

στὴν πλήρη κατάκτησή του, ὁλόκληρη ἡ Ἀφρική ἀνῆκε πλέον στίς αὐτοκρατορίες τῶν Βρετανῶν, τῶν Γάλλων, τῶν Γερμανῶν, τῶν Βέλγων, τῶν Πορτογάλων καί, σὲ πολὺ μικρὰ ποσοστά, τῶν Ἰσπανῶν. Ἡ Ἀσία, ὅπως εἶδαμε, διατήρησε μιὰ μεγάλη καὶ κατ' ὄνομα ἀνεξάρτητη περιοχὴ, ἀν καὶ οἱ παλαιότερες εὐρωπαϊκὲς αὐτοκρατορίες ἐπέξτειναν καὶ στρογγύλεψαν τίς μεγάλες κτήσεις τους —ἡ Βρετανία μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Βιρμανίας στὴν ἰνδικὴ αὐτοκρατορία της καὶ ἐγκαθιδρύοντας ἡ ἐνισχύοντας τὴ ζώνη ἐπιρροῆς της στὸ Θιβέτ, τὴν Περσία καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Περσικοῦ κόλπου· ἡ Ρωσία μὲ τὴ μεγαλύτερη διείσδυσή της στὴν κεντρικὴ Ἀσία καὶ (λιγότερο ἐπιτυχῶς) στὰ τμήματα τῆς Σιβηρίας καὶ τῆς Μαντζουρίας πρὸς τὸν Εἰρηνικόν· οἱ Ὀλλανδοὶ ἐπιτείνοντας τὸν ἐλεγχὸ τους σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῆς Ἰνδονησίας. Δύο οὐσιαστικὰ νέες αὐτοκρατορίες ἐδραιώθηκαν μὲ τὴ γαλλικὴ κατάκτηση τῆς Ἰνδοκίνας, ποὺ ξεκίνησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ναπολέοντα Γ', καὶ μὲ τὴν ἐπέκτασή της Ἰαπωνίας εἰς βάρος τῆς Κίνας στὴν Κορέα καὶ τὴν Ταϊβάν (1895), καὶ ἀργότερα, σὲ μικρότερη κλίμακα, εἰς βάρος τῆς Ρωσίας (1905). Μόνο μιὰ μεζίζων περιοχὴ τοῦ πλανήτη ἔμεινε οὐσιαστικὰ ἀνεπηρέαστη ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαδικασία διαμελισμοῦ. Τὸ 1914 οἱ δύο Ἀμερικὲς ἦσαν ὅ,τι καὶ τὸ 1875, ἡ ἀκόμη καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1820, μιὰ μοναδικὴ συγκέντρωση κυρίαρχων δημοκρατιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Καναδά, τὰ νησιά τῆς Καραϊβικῆς καὶ ὀρισμένα τμήματα τῆς ἀκτῆς τῆς Καραϊβικῆς. Ἄν ἐξαίρεσουμε τίς ΗΠΑ, ἡ πολιτικὴ ὑπόστασις αὐτῶν τῶν κρατῶν ἄφηνε ἀδιάφορα τὰ περισσότερα κράτη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γειτονικά. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη ἦταν ἀπόλυτα δεδομένο ὅτι ἀποτελοῦσαν κτήσεις τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ ΗΠΑ, ποὺ συνεχῶς ἐπιβεβαίωναν τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεμονία τους σὲ αὐτὴ τὴν ἀχανὴ περιοχὴ, δὲν προσπάθισαν σοβαρὰ νὰ τὴν κατακτήσουν ἢ νὰ τὴν θέσουν ὑπὸ τὴν ἄμεση διοίκησή τους. Οἱ μόνες ἄμεσες προσαρτήσεις τῶν ΗΠΑ περιορίστηκαν στὸ Πουέρτο Ρίκο (στὴν Κούβα ἐπετράπη νὰ διατηρήσει μιὰν ὁμολογουμένως εἰκονικὴ ἀνεξαρτησία) καὶ σὲ μιὰ στενὴ λωρίδα γύρω ἀπὸ τὴ νέα Διόρυγα τοῦ Παναμᾶ, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τμήμα μιᾶς μικρῆς ἀκόμη καὶ κατ' ὄνομα ἀνεξάρτητης δημοκρατίας ποὺ εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν κάπως μεγαλύτερη Κολομβία γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν, ὕστερα ἀπὸ μιὰ «βολικὴ» τοπικὴ ἐπανάστασι. Στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ἡ οἰκονομικὴ κυριαρχία καὶ οἱ ὅποιες ἐκβιαστικὲς πολιτικὲς πιέσεις

κρίνονταν απαραίτητες επιβάλλονταν χωρίς επίσημη κατάκτηση. Η αμερικανική ήπειρος ήταν, βέβαια, η μόνη μεζών περιοχή του πλανήτη όπου δεν υπήρχε σοβαρός ανταγωνισμός ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις. Εκτός από τους Βρετανούς, οι κτήσεις των άλλων ευρωπαϊκών κρατών περιορίζονταν σε διάσπαρτα υπολείμματα (κυρίως στην Καραϊβική) των αποικιακών αυτοκρατοριών του 18ου αιώνα, που είχαν ελάχιστη οικονομική ή άλλη βαρύτητα. Ούτε οι Βρετανοί ούτε κανένας άλλος θεώρησε ότι συνέτρεχε σοβαρός λόγος να ανταγωνιστούν τις ΗΠΑ αμφισβητώντας το Δόγμα Μονρόου.*

Ο διαμελισμός του κόσμου από μια χούφτα κράτη, στον όποιο ό τóμος αυτός οφείλει τον τίτλο του, αποτελούσε την πιο θεαματική έκφραση της αυξανόμενης διαίρεσης του πλανήτη σε ισχυρούς και αδύναμους, σε «προηγμένους» και «καθυστερημένους», όπως ήδη σημειώσαμε. Ταυτόχρονα ήταν και ένα έντελως πρωτόγνωρο φαινόμενο. Μεταξύ των ετών 1876 και 1915 το ένα τέταρτο περίπου της επιφάνειας της γης στον πλανήτη διανεμήθηκε ή αναδιανεμήθηκε υπό τη μορφή αποικιών μεταξύ πεντέξι κρατών. Η Βρετανία διέυρυνε την επικράτειά της κατά τέσσερα εκατομμύρια τετραγωνικά μίλια περίπου, ή Γαλλία κατά τριάνμισι εκατομμύρια περίπου, ή Γερμανία απέκτησε πάνω από ένα εκατομμύριο, το Βέλγιο και ή Ιταλία κάτι λιγότερο από ένα εκατομμύριο ή καθεμιά. Οι ΗΠΑ απέκτησαν γύρω στα 100.000 τετραγωνικά μίλια, κυρίως από την Ισπανία, ή Ιαπωνία περίπου την ίδια έκταση από την Κίνα, τη Ρωσία και την Κορέα. Οι παλαιές αφρικανικές αποικίες της Πορτογαλίας επεκτάθηκαν κατά 300.000 τετραγωνικά μίλια περίπου ή Ισπανία, ενώ βγήκε χαμένη (από την επέκταση των ΗΠΑ), κατόρθωσε ωστόσο να εξασφαλίσει κάποιες βραχώδεις περιοχές στο Μαρόκο και τη Δυτική Σαχάρα. Η αύξηση της ρωσικής αυτοκρατορίας είναι πιο δύσκολο να υπολογιστεί, αφού άφορούσε αποκλειστικά γειτονικά έδάφη και αποτελούσε συνέ-

* Το δόγμα αυτό, που πρωτοδιατυπώθηκε το 1823 και στη συνέχεια επανειλημμένα διακηρύχθηκε και υπέστη επεξεργασίες από τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ, εξέφραζε την έχθρότητά του απέναντι σε όποιονδήποτε περαιτέρω αποικισμό ή πολιτική επέμβαση εκ μέρους των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο δυτικό ήμισφαιριο. Αργότερα προσέλαβε την έρμηνεία ότι οι ΗΠΑ ήταν ή μόνη δύναμη με δικαίωμα επέμβασης όπουδήποτε σε αυτό το ήμισφαιριο. Καθώς αύξαινε ή ισχύς των ΗΠΑ, τὰ ευρωπαϊκά κράτη έπαιρναν το Δόγμα Μονρόου όλο και πιο σοβαρά.

χεια της έδαφικής επέκτασης του τσαρικού κράτους κατά τους προηγούμενους αιώνες· επιπλέον, όπως θα δούμε, ή Ιαπωνία απέσπασε κάποια έδάφη από τη Ρωσία. Από τις μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες μόνον οι Όλλανδοί δεν κατάφεραν, ή δεν θέλησαν, να αποκτήσουν νέα έδάφη, αλλά επεξέτειναν τον έλεγχο που ήδη είχαν επί των νησιών της Ινδονησίας, τὰ όποια από παλιά θεωρούνταν «ιδιοκτησία» τους. Από τις ελάχιστονες, ή Σουηδία ρευστοποίησε τη μόνη αποικία που της απέμενε, ένα νησί των Δυτικών Ινδιών, πουλώνοντας την στη Γαλλία, και ή Δανία έτοιμαζόταν να πράξει το ίδιο —κρατώντας μόνον την Ισλανδία και τη Γροιλανδία ως κτήσεις της.

Οι πιο θεαματικές όψεις ενός φαινομένου δεν είναι κατ' ανάγκην και οι πιο σημαντικές. Όταν οι παρατηρητές της παγκόσμιας σκηνής στα τέλη της δεκαετίας του 1890 άρχισαν να αναλύουν ό,τι καταφανώς αποτελούσε νέα φάση στο γενικό μοτίβο των έθνικών και διεθνών εξελίξεων, που διέφεραν αισθητά από τον φιλέλευθερο κόσμο του ελεύθερου έμπορίου και του ελεύθερου ανταγωνισμού στα μέσα του αιώνα, είδαν τη δημιουργία των αποικιακών αυτοκρατοριών άπλως ως μία από τις όψεις του. Οι όρθόδοξοι παρατηρητές νόμισαν ότι διέκριναν, σε γενικούς όρους, μια νέα εποχή έθνικης εξάπλωσης όπου (όπως ήδη επισημάναμε) τὰ πολιτικά και τὰ οικονομικά στοιχεία δεν μπορούσαν πια να διαχωριστούν με σαφήνεια και όπου το κράτος έπαιζε πλέον έναν όλο και πιο ενεργό και βαρύνοντα ρόλο τόσο εντός όσο και εκτός των συνόρων του. Οι έτερόδοξοι παρατηρητές την ανέλυσαν πιο συγκεκριμένα ως νέα φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης που άπέρρεε από διάφορες τάσεις τις όποιες εντόπιζαν σε αυτή την ανάπτυξη. Η πιο βαρυσήμαντη από τις αναλύσεις αυτές του φαινομένου που σε λίγο θα όνομαζόταν «ιμπεριαλισμός», το μικρό βιβλίο του Λένιν το 1916, στην πραγματικότητα δεν πραγματευόταν «τη διαίρεση του κόσμου μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων» παρά στο έκτο από τὰ δέκα κεφάλαιά του.³

Εντούτοις, παρότι ή αποικιοκρατία δεν ήταν παρά μία από τις όψεις μιας ευρύτερης αλλαγής στην παγκόσμια ιστορία, δεν έπαυε να αποτελει το πιο άμεσα χτυπητό χαρακτηριστικό της. Αποτελούσε σημείο εκκίνησης για ευρύτερες αναλύσεις, γιατί δεν χωρά άμφιβολία ότι ή λέξη «ιμπεριαλισμός» πρωτοεισήχθη στο πολιτικό και δημοσιογραφικό λεξιλόγιο τη δεκαετία του 1890 με άφορμή τις διαμάχες γύρω από

τις αποικιακές κατακτήσεις. 'Επιπλέον, την ίδια εποχή απέκτησε και την οικονομική διάσταση την οποία, ως έννοια, δεν έχασε ποτέ έκτοτε. Γι' αυτό και οι αναφορές σε παλαιότερες μορφές πολιτικής και στρατιωτικής εξάπλωσης στις όποιες βασίζεται ο όρος στερούνται νοήματος. Αυτοκράτορες και αυτοκρατορίες υπήρχαν από παλιά, αλλά ο ιμπεριαλισμός ήταν έντελώς νέο φαινόμενο. 'Η λέξη (που δεν έμφανίζεται στα κείμενα του Κάρλ Μάρξ, ο οποίος πέθανε το 1883) πρωτοεισήχθη στο βρετανικό πολιτικό λεξιλόγιο τη δεκαετία του 1870 και εξακολουθούσε να θεωρείται νεολογισμός στα τέλη της δεκαετίας. 'Η χρήση της γενικεύτηκε και μπήκε στην καθομιλουμένη την τελευταία δεκαετία του αιώνα. Το 1900 πλέον, όταν οι διανοούμενοι άρχισαν να γράφουν βιβλία για τον ιμπεριαλισμό, ήταν πλέον, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια ενός από τους πρώτους, του βρετανού φιλελεύθερου Τζ. Α. Χόμπσον, «στα χείλη όλου του κόσμου ... και υποδήλωνε το πιο ισχυρό κίνημα στη σημερινή πολιτική του δυτικού κόσμου». ⁴ 'Εν όλίγοις, ήταν ένας νέος όρος που επινοήθηκε για να περιγράψει ένα νέο φαινόμενο. Αυτό το πασιδηλο γεγονός αρκεί για να απορρίψουμε μία από τις πολλές σχολές στην τεταμένη και ιδεολογικά φορτισμένη διαμάχη γύρω από τον «ιμπεριαλισμό», συγκεκριμένα τη σχολή που υποστηρίζει ότι δεν αποτελούσε κάτι καινούριο, ίσως μάλιστα να μην ήταν παρά προκαπιταλιστική επιβίωση. Ούτως ή άλλως, η κυρίαρχη αίσθηση ήταν ότι αφορούσε κάτι καινούριο και συζητιόταν ως καινοφανές γεγονός.

Οι αντικρουόμενες θέσεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από αυτό το ακανθώδες θέμα είναι τόσο παθιασμένες, στρυφνές και συγκεχυμένες, που το πρωταρχικό καθήκον του ιστορικού είναι να τις αποσαφηνίσει ώστε να μπορέσει κανείς να δει το ίδιο το φαινόμενο. Κι αυτό γιατί οι περισσότερες θέσεις δεν αφορούν το τί συνέβη στον κόσμο του 1875-1914 αλλά το μαρξισμό, ζήτημα που αντιμετωπίζεται συνήθως με έντονη συναισθηματική φόρτιση· διότι, εν τέλει, η (εξαιρετικά κριτική) ανάλυση του ιμπεριαλισμού στην έκδοχή του Λένιν έμελλε να αναδειχτεί κεντρικό συστατικό στοιχείο στον επαναστατικό μαρξισμό των κομμουνιστικών κινημάτων μετά το 1917, καθώς και στα επαναστατικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου. 'Η διαμάχη έχει και μια πρόσθετη όζύτητα, επειδή η μία πλευρά μοιάζει να είχε εξαρχής κάποιο μικρό έγγενές πλεονέκτημα: καθώς οι υποστηρικτές και οι αντίπαλοι του

ιμπεριαλισμού έχουν εμπλακεί σε μια λυσσαλέα διαμάχη από τη δεκαετία του 1890, η ίδια ή λέξη προσέλαβε βαθμιαία απαξιωτική χροιά, και τώρα πλέον είναι άπιθανο να την χάσει. 'Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τη λέξη «δημοκρατία», την οποία άρέσκονται να επικαλούνται ακόμη και οι πολέμιοί της εξαιτίας των ευνόικων συνδηλώσεών της, στην τρέχουσα χρήση ή λέξη «ιμπεριαλισμός» είναι κάτι καταδικαστέο, συνεπώς κάτι που διαπράττουν οι άλλοι. Το 1914 πολλοί πολιτικοί έπαίρονταν ότι ήταν ιμπεριαλιστές, αλλά στην πορεία του αιώνα το είδος αυτό έχει σχεδόν πλήρως εξαφανιστεί.

'Η ουσία της λενινιστικής ανάλυσης (που δεν δίσταζε να άντλήσει από διάφορους σύγχρονους συγγραφείς, όπαδους και μη του Μάρξ) ήταν ότι ο νέος ιμπεριαλισμός είχε οικονομικές ρίζες σε μια συγκεκριμένη νέα φάση του καπιταλισμού, η οποία, μεταξύ άλλων, οδήγησε στην «εδαφική διαίρεση του κόσμου μεταξύ των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων» σε μια σειρά επίσημων και ανεπίσημων αποικιών και σφαιρών επιρροής. Οι ανταγωνισμοί των μεγάλων δυνάμεων που οδήγησαν σε αυτή τη διαίρεση προκάλεσαν επίσης τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Δεν χρειάζεται να συζητήσουμε εδώ τους συγκεκριμένους μηχανισμούς μέσω των οποίων ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός» οδήγησε στην αποικιοκρατία —οι γνώμες διίσταντο επ' αυτού, ακόμη και μεταξύ των μαρξιστών— ή την πιο πρόσφατη διεύρυνση τέτοιων αναλύσεων σε μια πιο γενικευτική «θεωρία εξάρτησης» στον όψιμο 20ό αιώνα. 'Ολοι θεωρούν με τον άλφα ή βήτα τρόπο ότι η υπερπόντια οικονομική εξάπλωση και η εκμετάλλευση του υπερπόντιου κόσμου ήταν ζωτικής σημασίας για τις καπιταλιστικές χώρες.

'Η κριτική αυτών των θεωριών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και δεν έχει άμεση σχέση με τα συμφραζόμενα εδώ. Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε είναι απλώς ότι οι μη μαρξιστές αναλυτές του ιμπεριαλισμού είχαν ανέκαθεν την τάση να υποστηρίξουν θέσεις αντίθετες από εκείνες των μαρξιστών, και κατ' αυτόν τον τρόπο συσκοτίσαν το θέμα. Συνήθως απέριπταν κάθε συγκεκριμένη σύνδεση ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό του όψιμου 19ου και του 20ού αιώνα με τον καπιταλισμό γενικά, ή με τη συγκεκριμένη φάση του πού, όπως είδαμε, μοιάζει να αναδύεται κατά τον όψιμο 19ο αιώνα. 'Αρνούνταν ότι ο ιμπεριαλισμός είχε σημαντικές οικονομικές ρίζες, ότι ωφέλησε τις αυτοκρατορικές χώρες οικονομικά, πόσο μάλλον ότι η εκμετάλλευση

καθυστερημένων ζωνών ήταν καθ' οιονδήποτε τρόπο αποφασιστικής σημασίας για τον καπιταλισμό και ότι είχε αρνητικές επιπτώσεις στις αποικιακές οικονομίες. Υποστήριζαν ότι ο ιμπεριαλισμός δεν οδήγησε σε ανεξέλεγκτες αντιπαλότητες μεταξύ των αυτοκρατορικών δυνάμεων και ότι δεν είχε άμεση σύνδεση με τα αίτια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Απορρίπτοντας τις οικονομικές έρμηνείες, επικεντρώθηκαν στις ψυχολογικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές και πολιτικές εξηγήσεις, αν και συνήθως απέφευγαν προσεχτικά να θέσουν το επικίνδυνο θέμα της έσωτερικής πολιτικής, αφού οι μαρξιστές είχαν επίσης την τάση να υπογραμμίζουν τα πλεονεκτήματα, για τα στρώματα της άρχουσας τάξης των μητροπόλεων, που περιείχαν ή ιμπεριαλιστική πολιτική και προπαγάνδα οι όποιες, μεταξύ άλλων, αντιστάθμιζαν την αυξανόμενη απήχρηση των μαζικών εργατικών κινήσεων στην εργατική τάξη. Ορισμένες από αυτές τις αντιθετικές αποδείχθηκαν ισχυρές και αποτελεσματικές, μολονότι κάμποσες τέτοιες επιχειρηματολογίες αλληλοεξουδετερώνονταν. Για την ακρίβεια, μεγάλο μέρος αυτών των πρωτοποριακών θεωρητικών μελετών του αντιιμπεριαλισμού δεν ευσταθεί. Αλλά το μειονέκτημα της αντι-αντιιμπεριαλιστικής φιλολογίας οφείλεται στο γεγονός ότι δεν εξηγεί τον ιδιότυπο συγκερασμό οικονομικών και πολιτικών, εθνικών και διεθνών, εξελίξεων, που έκαναν τόση εντύπωση στους ανθρώπους εκείνης της εποχής, ώστε να επιχειρήσουν να διατυπώσουν κάποια σφαιρική εξήγηση για αυτές τις εξελίξεις. Δεν εξηγεί γιατί οι άνθρωποι της εποχής αισθάνονταν ότι ο «ιμπεριαλισμός» ήταν τότε όχι μόνον καινούρια αλλά και ιστορικά κεντρική εξέλιξη. Έν ολίγοις, μεγάλο μέρος αυτής της φιλολογίας ισοδυναμεί με απόρριψη δεδομένων που θεωρούνταν τότε, και εξακολουθούν να θεωρούνται, άρκετά αυτονόητα.

Πέραν του λενινισμού και του αντιλενινισμού, το πρώτο πράγμα που πρέπει να αποκαταστήσει εκ νέου ο ιστορικός είναι το αυτονόητο δεδομένο, που κανένας δεν θα αρνιόταν τη δεκαετία του 1890, ότι η διαίρεση του πλανήτη είχε οικονομική διάσταση. Το να καταδείξει κανείς κάτι τέτοιο δεν ισοδυναμεί βέβαια με πλήρη εξήγηση του ιμπεριαλισμού εκείνης της περιόδου. Η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι κάποιος έγγαστρίμυθος μηχανισμός που δίνει φωνή σε μια βουβή ιστορία. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ακόμη και ο πιο στυγνός επιχειρηματίας που επιδιώκει κέρδη από τα χρυσωρυχεία ή τα άδαμαν-

τωρυχεία της Νότιας Αφρικής, για παράδειγμα, δεν μπορεί ποτέ να αντιμετωπιστεί αποκλειστικά ως μηχανή παραγωγής χρήματος. Κι αυτό γιατί δεν έμενε ανεπηρέαστος από τις πολιτικές, συναισθηματικές, ιδεολογικές, πατριωτικές ή ακόμη και φυλετικές εκκλήσεις που τόσο εμφανώς συνδέονταν με την εξάπλωση των αυτοκρατοριών. Εν τούτοις, εάν μπορούσαμε να καταδείξουμε την οικονομική σύνδεση ανάμεσα στις τάσεις της οικονομικής ανάπτυξης στον καπιταλιστικό πυρήνα του πλανήτη αυτή την εποχή και στην εξάπλωσή του στην περιφέρεια, τότε ευσταθεί ακόμη λιγότερο ή προσέγγιση εκείνη που ρίχνει όλη την έρμηνευτική βαρύτητα σε κίνητρα ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης που δεν συνδέονται έγγενως με τη διεύθυνση και την κατάρτηση του μη δυτικού κόσμου. Ακόμη δε και τα κίνητρα που μοιάζουν να είναι τέτοια, όπως οι στρατηγικοί υπολογισμοί των αντίπαλων δυνάμεων, πρέπει να αναλύονται έχοντας κατά νου την οικονομική διάσταση. Ακόμη και σήμερα οι πολιτικές που χαράζονται για τη Μέση Ανατολή, οι όποιες κάθε άλλο παρά έρμηνεύονται βάσει απλών οικονομικών κινήτρων, δεν μπορούν να συζητηθούν ρεαλιστικά χωρίς αναφορά στο πετρέλαιο.

Το μείζον χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα είναι η δημιουργία μιās ενιαίας οικονομίας σε πλανητική κλίμακα, που βαθμιαία εισχωρεί και στα πιο απόμακρα σημεία του κόσμου — ένας όλο και πυκνότερος ιστός οικονομικών συναλλαγών, επικοινωνιών και μετακινήσεων αγαθών, χρήματος και ανθρώπων, που συνδέει τις ανεπτυγμένες χώρες μεταξύ τους και με τον μη ανεπτυγμένο κόσμο (βλ. *Η εποχή του κεφαλαίου*, κεφ. Γ'). Χωρίς αυτό δεν μπορεί να εξηγηθεί πειστικά γιατί τα ευρωπαϊκά κράτη έδειχναν κάτι παραπάνω από στιγμιαίο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις που άφορούσαν, για παράδειγμα, τη λεκάνη του Κονγκό, ή εμπλέκονταν σε διπλωματικές διαμάχες γύρω από κάποια άτολη* του Ειρηνικού. Αυτή η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας δεν ήταν καινούρια, αν και επιταχύνθηκε σημαντικά γύρω στα μέσα του αιώνα. Συνέχισε να αυξάνει — λιγότερο έντυπωσιακά σε σχετικούς όρους, αλλά πιο μαζικά από την άποψη του όγκου και των αριθμών — μεταξύ 1875 και 1914. Είναι βέβαια αλήθεια ότι οι ευρωπαϊκές εξαγωγές είχαν υπερτετραπλασιαστεί μεταξύ 1848 και 1875,

* [Κοραλλιογενές νησί με έσωτερική λιμνοθάλασσα.]

ἐνῶ ἀπλῶς διπλασιάστηκαν στὸ διάστημα 1875-1914. Ἀλλὰ ἡ παγκόσμια ἐμπορική ναυτιλία εἶχε ἀυξηθεῖ, μεταξὺ 1840 καὶ 1870, ἀπὸ 10 σὲ 16 ἑκατομμύρια τόνους, ἐνῶ διπλασιάστηκε στὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια, καὶ παράλληλα τὸ μῆκος τοῦ παγκόσμιου σιδηροδρομικοῦ δικτύου, ποὺ μόλις ὑπερέβαινε τὰ 200.000 χιλιόμετρα τὸ 1870, ξεπέρασε τὸ ἓνα ἑκατομμύριο χιλιόμετρα τὶς παραμονές τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου.

Αὐτὸς ὁ ὅλο καὶ πυκνότερος ἱστός μεταφορῶν ἄρχισε νὰ ἀγκαλιάζει ἀκόμη καὶ τοὺς καθυστερημένους καὶ μέχρι πρότινος περιθωριακοὺς τόπους ἐντάσσοντάς τους στὴν παγκόσμια οἰκονομία, καὶ προκάλεσε νέο ἐνδιαφέρον στὰ παλαιὰ κέντρα τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἀνάπτυξης γιὰ αὐτὲς τὶς ἀπομακρυσμένες περιοχές. Τώρα μάλιστα ποὺ εἶχαν γίνει προσιτές, πολλὲς ἀπὸ τὶς περιοχές αὐτὲς ἔμοιαζαν, ἐκ πρώτης ὄψεως, νὰ ἀποτελοῦν δυνάμει ἀπλὲς προεκτάσεις τοῦ ἀνεπτυγμένου κόσμου, καθὼς ἤδη ἀποικίζονταν καὶ ἀναπτύσσονταν ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς, οἱ ὅποιοι ξερίζωναν ἢ περιθωριοποιοῦσαν τοὺς γηγενεῖς κατοίκους, δημιουργώντας πόλεις καὶ ἀναμφισβήτητα, ἄργα ἢ γρήγορα, βιομηχανικὸ πολιτισμό: ἡ περιοχή δυτικὰ τοῦ Μισσισιππὶ στὶς ΗΠΑ, ὁ Καναδάς, ἡ Αὐστραλία, ἡ Νέα Ζηλανδία, ἡ Νότια Ἀφρική, ἡ Ἀλγερία, ὁ νότιος κῶνος τῆς Νότιας Ἀμερικῆς. Ἡ πρόβλεψη, ὅπως θὰ δοῦμε, διαφεύστηκε. Ἐντούτοις, ἂν καὶ συχνὰ ἀπομακρυσμένες, τέτοιες περιοχές διακρίνονταν στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ ἄλλες περιοχές ὅπου, γιὰ κλιματολογικοὺς λόγους, ἡ ἐγκατάσταση λευκῶν ἀποίκων δὲν φαινόταν θελκτική, ἀλλὰ ὅπου — γιὰ νὰ ἀναφέρουμε τὰ λόγια μιᾶς ἡγετικῆς φυσιογνωμίας τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς — «ὁ Εὐρωπαῖος μπορεῖ νὰ ἔλθει, σὲ μικροὺς ἀριθμούς, μὲ τὸ κεφάλαιό του, τὴν ἐνεργητικότητά του καὶ τὶς γνώσεις του, γιὰ νὰ ἀναπτύξει ἓνα πολὺ προσοδοφόρο ἐμπόριο καὶ νὰ ἀποκτήσει προϊόντα ἀπαραίτητα γιὰ τὴ χρήση τοῦ προηγμένου πολιτισμοῦ του».⁵

Διότι αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς εἶχε τώρα ἀνάγκη ἀπὸ τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο. Ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας ἐξαρτιόταν πλέον ἀπὸ πρῶτες ὕλες πού, γιὰ λόγους κλίματος ἢ τυχαίων γεωλογικῶν συνθηκῶν, ὑπῆρχαν ἀποκλειστικά ἢ σὲ ἀφθονία σὲ ἀπομακρυσμένα μέρη. Ὁ κινητήρας ἐσωτερικῆς καύσης, αὐτὸ τὸ τόσο χαρακτηριστικὸ παιδί τῆς περιόδου μας, ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ πετρέλαιο καὶ τὸ καουτσούκ. Τὸ πετρέλαιο

ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔρχεται σχεδὸν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὶς ΗΠΑ καὶ τὴν Εὐρώπη (κυρίως ἀπὸ τὴ Ρωσία· ἡ Ρουμανία ἀκολουθοῦσε μὲ μεγάλη διαφορά), ἀλλὰ οἱ πετρελαιοπηγές τῆς Μέσης Ἀνατολῆς εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ γίνονται ἀντικείμενο ἐντονῶν διπλωματικῶν ἀντιπαράθεσεων καὶ σκληρῶν διαπραγματεύσεων. Τὸ καουτσούκ ἦταν ἀποκλειστικὰ τροπικὸ προϊόν· ἡ ἐξαγωγή του στηριζόταν στὴν ἀπάνθρωπη ἐκμετάλλευση τῶν ἰθαγενῶν στὰ τροπικὰ δάση τοῦ Κονγκό καὶ τοῦ Ἀμαζονίου, ποὺ γρήγορα ἐγίναν στόχος τῶν πρώιμων καὶ δικαιολογημένων ἀντιιμπεριαλιστικῶν διαμαρτυριῶν. Λίγο ἄργότερα ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται συστηματικά στὴ Μαλαισία. Ὁ κασσίτερος ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀσία καὶ τὴ Νότια Ἀμερική. Τὰ μὴ σιδηροῦχα μεταλλεύματα, ἀμελητέας σημασίας παλαιότερα, ἐγίναν ἀπαραίτητα γιὰ τὰ κράματα χάλυβα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ γοργὰ ἐξελισσόμενη τεχνολογία. Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρχαν σὲ ἀφθονία στὸν ἀνεπτυγμένο κόσμο, ἀλλὰ ὅμως ὄχι. Οἱ νέες βιομηχανίες ἠλεκτρικῶν προϊόντων καὶ αὐτοκινήτων καταβρόχθιζαν τεράστιες ποσότητες ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα μέταλλα, τοῦ χάλκοῦ. Τὰ σημαντικότερα ἀποθέματα βρίσκονταν στὶς περιοχές ποὺ στὸν ὅψιμο 20ῦ αἰῶνα ὀνομάστηκαν Τρίτος Κόσμος: στὴ Χιλή, τὸ Περού, τὸ Ζαῖρ, τὴ Ζάμπια, ποὺ ἄργότερα θὰ γινόντουσαν καὶ οἱ κύριοι παραγωγοὶ του. Τέλος, ὑπῆρχε βέβαια καὶ ἡ σταθερὴ καὶ συνεχῶς ἀνικανοποίητη ζήτηση γιὰ πολύτιμα μέταλλα πού, αὐτὴ τὴν περίοδο, μετέτρεψε τὴ Νότια Ἀφρική στὴ μεγαλύτερη παραγωγὸ χρυσοῦ στὸν κόσμο, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὸν πλοῦτο τῆς σὲ διαμάντια. Τὰ ὀρυχεῖα πρωτοστάτησαν στὸ ἄνοιγμα τοῦ κόσμου στὸν ἱμπεριαλισμό, καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ἀποτελεσματικὸ τρόπο, γιατί τὰ κέρδη τους ἦσαν τόσο ἐντυπωσιακὰ ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν κατασκευὴ παρακαμπτήριων σιδηροδρομικῶν γραμμῶν.

Στὶς ἀνάγκες τῆς νέας τεχνολογίας ἤλθε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μαζικῆς κατανάλωσης στὶς χώρες-μητροπόλεις, ἡ ὁποία δημιούργησε μιὰ ταχέως ἐξαπλούμενη ἀγορὰ γιὰ τρόφιμα. Ἀπὸ καθαρὴ ἀποψη ὄγκου, στὴν ἀγορὰ αὐτὴ κυριαρχοῦσαν τὰ εἶδη βασικῆς διατροφῆς τῆς εὐκρατῆς ζώνης, τὸ σιτάρι καὶ τὸ κρέας, ποὺ τώρα πλέον παράγονταν μὲ χαμηλὸ κόστος καὶ σὲ τεράστιες ποσότητες σὲ ἀρκετὲς ζώνες ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ εὐρωπαῖοι ἀποικοὶ — στὴ Βόρεια καὶ τὴ Νότια Ἀμερική, τὴ Ρωσία καὶ τὴν Αὐστραλασία. Συγχρόνως ὅμως ἐπέφερε ἀλλαγές καὶ στὴν ἀγορὰ τῶν προϊόντων ποὺ ἀπὸ παλαιὰ ἦσαν

γνωστά με τη χαρακτηριστική ονομασία (τουλάχιστον στα γερμανικά) «άποικιακά», και τα όποια πωλούνταν από τους παντοπώλες των ανεπτυγμένων κόσμων: τη ζάχαρη, τον καφέ, το κακάο και τα παράγωγά του. Οι νέες δυνατότητες γρήγορης μεταφοράς και συντήρησης είχαν ως αποτέλεσμα να διατίθενται πλέον στην αγορά και τροπικά ή υποτροπικά φρούτα: έτσι γεννήθηκαν οι «δημοκρατίες της μπανάνας».

Οι Βρετανοί, που κατανάλωναν 1,5 λίβρα [= 680 γρ.] τσάι ανά κεφαλή τη δεκαετία του 1840 και 3,26 λίβρες [= 1,478 γρ.] τη δεκαετία του 1860, έφτασαν να καταναλώνουν 5,7 λίβρες [= 2,585 κιλά] τη δεκαετία του 1890 — αλλά αυτό αντιπροσώπευε μέση ετήσια εισαγωγή 224 εκατομμυρίων λιβρών [= 101.606.400 κιλά] σε σύγκριση με λιγότερα από 98 εκατομμύρια [44.452.800 κιλά] τη δεκαετία του 1860 και γύρω στα 40 εκατομμύρια [= 18.144.000 κιλά] τη δεκαετία του 1840. Κι ενώ οι Βρετανοί έπαψαν να πίνουν και τα λίγα φλιτζάνια καφέ που έπιναν, για να γεμίσουν τις τσαγέρες τους από την 'Ινδία και την Κεϋλάνη (Σρί Λάνκα), οι 'Αμερικανοί και οι Γερμανοί έκαναν όλο και πιο θεαματικές εισαγωγές καφέ, κυρίως από τη Λατινική 'Αμερική. Τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα οι νεοϋρκέζικες οικογένειες κατανάλωναν μία λίβρα [σχεδόν μισό κιλό] καφέ την εβδομάδα. Οι κουάκεροι κατασκευαστές αναψυκτικών και σοκολατούχων ποτών στη Βρετανία, εύτυχεϊς που προμήθευαν μη αλκοολούχα ποτά, εισήγαγαν τις πρώτες ύλες τους από τη Δυτική 'Αφρική και τη Νότια 'Αμερική. Οι δαιμόνιοι επιχειρηματίες της Βοστώνης που ίδρυσαν την United Fruit Company το 1885 δημιούργησαν ιδιωτικές αυτοκρατορίες στην Καραϊβική, για να προμηθεύουν την αμερικανική αγορά με τη μέχρι πρότινος ασήμαντη μπανάνα. Οι κατασκευαστές σαπουνιών, έκμεταλλευόμενοι την αγορά που πρώτη κατέδειξε τις πλήρεις δυνατότητες της νέας βιομηχανίας της διαφήμισης, στράφηκαν στα φυτικά έλαια της 'Αφρικής. Οι φυτείες, τα μεγάλα αγροκτήματα και οι φάρμες ήταν ο δεύτερος στυλοβάτης των αυτοκρατορικών οικονομιών. Οι επιχειρηματίες του έμπορικού και χρηματοπιστωτικού τομέα στις μητροπόλεις ήταν ο τρίτος.

Αυτές οι εξελίξεις δεν άλλαξαν τη μορφή ή το χαρακτήρα των βιομηχανικών ή εκβιομηχανιζόμενων χωρών, αν και δημιούργησαν νέους κλάδους μεγάλων επιχειρήσεων των οποίων οι τύχες ήταν άρρηκτα δεμένες με τη μοίρα συγκεκριμένων περιοχών του πλανήτη, όπως οι

εταιρείες πετρελαίου. Μεταμόρφωσαν όμως τον υπόλοιπο κόσμο, καθώς τον μετέτρεψαν σε ένα σύμπλεγμα άποικιακών και ημιαποικιακών εδαφών που εξειδικεύονταν όλο και περισσότερο στην παραγωγή ενός ή δύο βασικών προϊόντων για εξαγωγή στην παγκόσμια αγορά, και που βρίσκονταν στο έλεος των απόρροιας διακυμάνσεων αυτής της αγοράς. 'Η Μαλαισία ταυτιζόταν όλο και περισσότερο με το καουτσούκ και τον κασσίτερο, ή Βραζιλία με τον καφέ, ή Χιλή με τα νιτρικά άλατα, ή Ούρουγουά με το κρέας, ή Κούβα με τη ζάχαρη και τα πούρα. Για την ακρίβεια, εξαιρουμένων των ΗΠΑ, ακόμα και οι αποικίες των λευκών εποίκων δεν κατάφεραν να εκβιομηχανιστούν (αυτή την περίοδο), γιατί και αυτοί είχαν εγκλωβιστεί σε αυτή τη διεθνή εξειδίκευση. 'Ορισμένες γνώρισαν τεράστια ευημερία, ακόμη και με ευρωπαϊκά κριτήρια, ιδιαίτερα όσες είχαν ελεύθερους και γενικά μαχητικούς ευρωπαίους μετανάστες με πολιτική πυγμή σε αίρετες βουλές, ενίοτε με εκπληκτικά ριζοσπαστικές δημοκρατικές τάσεις, οι όποιες όμως συνήθως απέκλειαν τους γηγενείς.* Οι καλύτερες επιλογές — από όλα τα μέρη του κόσμου, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ — για έναν Ευρωπαίο που επιθυμούσε να μεταναστεύσει την εποχή των αυτοκρατοριών ήταν ή Αυστραλία, ή Νέα Ζηλανδία, ή 'Αργεντινή και ή Ούρουγουά. 'Ολες αυτές οι χώρες ανέπτυξαν έργατικά και ριζοσπαστικά-δημοκρατικά κόμματα, ακόμη και κυβερνήσεις, καθώς και φιλόδοξα συστήματα δημόσιας κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης (Νέα Ζηλανδία, Ούρουγουά) πολύ πριν από τα ευρωπαϊκά κράτη. 'Αλλά υιοθέτησαν αυτά τα μέτρα ως οντότητες παραπληρωματικές της ευρωπαϊκής (δηλαδή κατ' ουσίαν της βρετανικής) βιομηχανικής οικονομίας και συνεπώς δεν είχαν όφελος — τουλάχιστον όσοι είχαν συμφέροντα άμεσα εξαρτώμενα από την εξαγωγή βασικών προϊόντων — να εκβιομηχανιστούν. 'Οχι πώς οι μητροπόλεις θα έβλεπαν με ευνοϊκό μάτι την εκβιομηχανίση τους. 'Οποια κι αν ήταν ή επίσημη ρητορεία, προορισμός των άποικιών και των άτυπων κτήσεων ήταν να συμπληρώνουν τις οικονομίες των μητροπόλεων και όχι να τις ανταγωνίζονται.

Τα εξαρτημένα εδάφη που δεν ανήκαν στην κατηγορία του λεγόμε-

* Συγκεκριμένα, ή δημοκρατία των λευκών συνήθως τους απέκλειε από τα όφελη που κερδίζονταν για τα άτομα με λευκό δέρμα: καμιά φορά μάλιστα αρνούνταν να τους αποδεχτούν ως πλήρως ανθρώπινα όντα.

νου «καπιταλισμού των (λευκών) εποίκων» δεν τὰ κατάφεραν τόσο καλά. Τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον ποὺ ἀντιπροσώπευαν γιὰ τὶς μητροπόλεις ὀφειλόταν στὸ συνδυασμὸ τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τους μὲ μιὰ ἐργατικὴ δύναμη ἢ ὁποῖα, ἀποτελούμενη ἀπὸ «ἰθαγενεῖς», εἶχε μικρὸ κόστος καὶ μπορούσε νὰ παραμείνει φτηνὴ. Ἐντούτοις, οἱ ὀλιγαρχίες τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν μεταπρατῶν — ντόπιες, εὐρωπαϊκῆς εἰσαγωγῆς ἢ μεικτές — καὶ τῶν κυβερνήσεών τους, ὅπου διέθεταν τὸ εἶδος, ὠφελήθηκαν ἀπὸ τὴ μεγάλη διάρκεια καὶ μόνον τῆς ἐξάπλωσης γιὰ τὰ ἐξαγωγίμα εἶδη πρώτης ἀνάγκης τῶν περιοχῶν τους, τὴν ὁποῖα διέκοπταν σύντομες ἀλλὰ ἐνίοτε (ὅπως στὴν Ἀργεντινὴ τὸ 1890) δραματικὲς κρίσεις ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ἐμπορικὸι κύκλοι, ἢ ὑπερβολικὴ κερδοσκοπία, ὁ πόλεμος καὶ ἡ εἰρήνη. Ὡστόσο, ἐνῶ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος διέλυσε κάποιες ἀπὸ τὶς ἀγορές τους, οἱ ἐξαρτημένοι παραγωγοὶ βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρό του. Ἀπὸ τὴ δική τους σκοπιὰ ἡ ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸν ὁψιμο 19ο αἰώνα, διήρκεσε ἕως τὸ μεγάλο κράχ τῶν ἐτῶν 1929-1933. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ὥστόσο ἄρχισαν νὰ γίνονται ὅλο καὶ πιὸ εὐάλωτοι, καθὼς οἱ τύχες τους ἦσαν ὅλο καὶ πιὸ ἄμεσα συναρτημένες ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ καφέ (ποὺ τὸ 1914 ἀντιπροσώπευε ἤδη τὸ 58% τῆς ἀξίας τῶν βραζιλιάνικων ἐξαγωγῶν καὶ τὸ 53% τῶν κολομβιανῶν), τοῦ καουτσούκ καὶ τοῦ κασσίτερου, τοῦ κακάο, τοῦ βοδινοῦ κρέατος ἢ τοῦ ἐρίου. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ κράχ τοῦ 1929, ὅταν σημειώθηκε ἡ κάθετη πτώση στὶς τιμές τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, αὐτὴ ἢ εὐάλωτη θέση τους δὲν ἔμοιαζε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μακροπρόθεσμες συνέπειες σὲ σύγκριση μὲ τὴ φαινομενικὰ ἀπεριόριστη διεύρυνση τῶν ἐξαγωγῶν καὶ τῶν πιστώσεων. Ἀντιθέτως, ὅπως εἶδαμε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ ὅροι ἐμπορίου ἔδειχναν, ἂν μὴ τι ἄλλο, νὰ εὐνοοῦν τοὺς παραγωγοὺς βασικῶν εἰδῶν.⁶

Ἡ αὐξανόμενη οἰκονομικὴ βαρύτητα τέτοιων περιοχῶν γιὰ τὴν παγκόσμια οἰκονομία δὲν ἐξηγεῖ ὥστόσο γιατί, μεταξὺ ἄλλων, τὰ κυρίαρχα βιομηχανικά κράτη ἐπιδόθηκαν σὲ τέτοιον ἀγῶνα ταχύτητας προκειμένου νὰ διαμοιράσουν τὸν πλανήτη σὲ ἀποικίες καὶ σφαῖρες ἐπιρροῆς. Ἡ ἀντιιμπεριαλιστικὴ ἀνάλυση τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἔχει προτείνει διάφορους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸ συνέβη. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπὸ αὐτοὺς — ἡ πίεση τοῦ κεφαλαίου γιὰ πιὸ ἐπικερδεῖς ἐπενδύσεις ἀπὸ ὅσες μπορούσαν νὰ ἐξασφαλιστοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάθε κρά-

τους, ἐπενδύσεις ποὺ θὰ ἦσαν ἀσφαλεῖς ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό τοῦ ξένου κεφαλαίου — εἶναι καὶ ὁ λιγότερο πειστικός. Ἀφοῦ οἱ βρετανικὲς ἐξαγωγὲς κεφαλαίου γνώρισαν φοβερὴ ἀνοδο τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἰώνα, καὶ μάλιστα τὸ εἰσόδημα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπενδύσεις ἔγινε ἀπαραίτητο γιὰ τὸ βρετανικὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν, ἦταν φυσικὸ νὰ συνδέσουν ὀρισμένοι, ὅπως ὁ Τζ. Α. Χόμπσον, τὸν «νέο ἱμπεριαλισμὸ» μὲ τὶς ἐξαγωγὲς κεφαλαίου. Ἀλλὰ εἶναι γενικὰ ἀναγνωρισμένο ὅτι μόνον ἓνα ἐλάχιστο ποσοστὸ αὐτῆς τῆς μαζικῆς ἐκροῆς διοχετευόταν στὶς νέες ἀποικιακὲς αὐτοκρατορίες: τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν βρετανικῶν ξένων ἐπενδύσεων πῆγαινε στὶς ταχέως ἀναπτυσσόμενες καὶ συνήθως παλαιὲς ἀποικίες λευκῶν ἐποίκων, ποὺ δὲν θὰ ἀργοῦσαν νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς κατ' οὐσίαν ἀνεξάρτητες «πολιτεῖες τῆς Βρετανικῆς Κοινοπολιτείας» (Καναδάς, Αὐστραλία, Νέα Ζηλανδία, Νότια Ἀφρική*), καὶ σὲ ἐκεῖνες τὶς χῶρες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκληθοῦν «ἐπίτιμα μέλη» τῆς Κοινοπολιτείας, ὅπως ἡ Ἀργεντινὴ καὶ ἡ Οὐρουγουάη, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὶς ΗΠΑ. Ἐπιπλέον, ὁ κύριος ὄγκος αὐτῶν τῶν ἐπενδύσεων (76% τὸ 1913) πῆρε τὴ μορφή δημόσιων δανείων σὲ σιδηροδρόμους καὶ ἐπιχειρήσεις κοινῆς ὠφελείας ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀπέφεραν μεγαλύτερα κέρδη ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἐπενδύσεις στὸ βρετανικὸ δημόσιο χρέος — κατὰ μέσο ὄρο 5% ἔναντι 3% —, ἀλλὰ ἦταν ἐξίσου ἀναμφισβήτητα λιγότερο ἐπικερδεῖς ἀπὸ ὅ,τι τὰ κέρδη τοῦ ἐγχώριου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, μὲ μοναδικὴ βέβαια ἐξαίρεση τοὺς τραπεζίτες ποὺ ὀργάνωναν αὐτὲς τὶς ἐπενδύσεις. Ἐθεωροῦντο ἀσφαλεῖς ἐπενδύσεις καὶ ὄχι ἐπενδύσεις ὑψηλῆς ἀπόδοσης. Ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν ὅτι ἀπέφευγαν νὰ ἀποκτήσουν ἀποικίες, ἐπειδὴ κάποια ὁμάδα ἐπενδυτῶν θεωροῦσε ὅτι δὲν προσφέρονταν γιὰ γρήγορο πλουτισμὸ ἢ γιὰ νὰ προασπίσουν προηγούμενες ἐπενδύσεις. Ἀσχετα μὲ τὴν ἰδεολογία, τὸ κίνητρο γιὰ τὸν πόλεμο τῶν Μπόερ ἦταν τὸ χρυσάφι.

Πιὸ πειστικὸ γενικὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀποικιακὴ ἐξάπλωση ἦταν ἡ ἀναζήτηση ἀγορῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σχετικὲς ἐλπίδες συχνὰ διαψεύδονταν δὲν ἔχει σημασία. Ἡ πεποίθηση ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς «ὑπερπαραγωγῆς» στὰ χρόνια τῆς Μεγάλης Ὑφησης μπορούσε νὰ λυθεῖ μὲ μιὰ τεράστια αὐξηση τῶν ἐξαγωγῶν ἦταν εὐρέως διαδεδομένη. Οἱ ἐπιχειρηματίες, ποὺ συνεχῶς ἐπιδιώκουν νὰ γεμίσουν τὰ κενὰ στὸ χάρτη τοῦ

* [Γνωστὲς ὡς dominions.]

παγκόσμιου εμπορίου με τεράστιους αριθμούς υποψήφιων πελατών, ήταν φυσικό να αναζητούν τέτοιες ανεκμετάλλευτες περιοχές: η Κίνα αποτελούσε μόνιμη φαντασίωση των πωλητών — σκεφθείτε καθέννας από τα 300 εκατομμύρια να αγοράζε έστω και ένα μόνο κουτί πινέζες —, όπως άλλωστε και η Αφρική, ή άγνωστη ήπειρος. Το Έμπορικό Έπιμελητήριο των βρετανικών πόλεων στα χρόνια της ύφεσης, στις αρχές της δεκαετίας του 1880, ήταν έξω φρενών με τη σκέψη ότι οι διπλωματικές διαπραγματεύσεις μπορεί να απαγόρευαν στους εμπόρους τους την πρόσβαση στη λεκάνη του Κονγκό, για την οποία πίστευαν ότι προσέφερε άμύθητες προοπτικές πωλήσεων, πόσο μάλλον που είχε επιλεγεί ως πολύ προσοδοφόρα λύση από τον γνωστό έστεμμένο επιχειρηματία, τον βασιλιά Λεοπόλδο Β' των Βέλγων.⁷ ("Όπως αποδείχθηκε, η άγαπημένη του μέθοδος εκμετάλλευσης δια της καταναγκαστικής εργασίας κάθε άλλο παρά στόχευε στο να ενθαρρύνει τις ύψηλές κατά κεφαλήν αγορές, για να μην αναφερθούμε στην πραγματική μείωση των πελατών κατόπιν βασανιστηρίων και σφαγών.)

Η ουσία όμως της παγκόσμιας οικονομικής κατάστασης ήταν ότι κάποιες ανεπτυγμένες οικονομίες ένιωσαν ταυτόχρονα την ίδια ανάγκη για νέες αγορές. Εάν ήταν αρκετά ισχυρές, το ιδεώδες τους ήταν η πολιτική των «άνοικτων θυρών» στις αγορές του υπανάπτυκτου κόσμου: εάν όμως δεν ήταν αρκετά ισχυρές, ήλπιζαν να αποσπάσουν έδαφη τα οποία, ακριβώς επειδή θα ήταν κτήματά τους, θα έδιναν στις έθνικές επιχειρήσεις μονοπωλιακή θέση ή τουλάχιστον ουσιαστικά πλεονεκτήματα. Λογική συνέπεια αυτών των στόχων ήταν η διανομή των μη κατεχόμενων τμημάτων του Τρίτου Κόσμου. Υπό μία έννοια, αυτό αποτελούσε επέκταση του προστατευτισμού, ο οποίος κέρδιζε έδαφος παντού μετά το 1879 (βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο). «Εάν δεν ήσασταν τόσο επίμονοι όπαδοί του προστατευτισμού», έλεγε ο βρετανός πρωθυπουργός στον γάλλο πρόεδρο το 1897, «δεν θα μάς αναγκάζατε να προσαρτούμε έδαφη».⁸ Από αυτή την άποψη, ο «νέος ιμπεριαλισμός» ήταν φυσική απόρροια μιας διεθνούς οικονομίας που βασιζόταν στην αντιπαλότητα διαφόρων ανταγωνιστικών βιομηχανικών οικονομιών, την οποία επέτειναν οι οικονομικές πιέσεις της δεκαετίας του 1880. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπήρχε ή προσδοκία για την αυτόματη μετατροπή κάποιας από αυτές τις αποικίες σε Έλντοράντο, αν και αυτό ακριβώς συνέβη στη Νότια Αφρική, που έγινε η μεγαλύ-

τερη παραγωγός χρυσού στον κόσμο. Πολλές φορές οι αποικίες απλώς λειτουργούσαν ως πρόσφορες βάσεις ή έφαλτρία για την επιχειρηματική διείσδυση στην ευρύτερη περιφέρεια. Αυτό διατυπώθηκε εύκρινως από κάποιον άξιωματοϋχο του αμερικανικού Σταίητ Ντηπάρτμεντ γύρω στην καμπή του αιώνα, όταν οι ΗΠΑ άκολούθησαν τον διεθνή συρμό της εποχής σε μια βραχύβια απόπειρα να ιδρύσουν δική τους αποικιακή αυτοκρατορία.

Στο σημείο αυτό είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε το οικονομικό κίνητρο για την απόκτηση αποικιακού εδάφους από την πολιτική δράση που απαιτούσε ένας τέτοιος στόχος, γιατί ο κάθε λογής προστατευτισμός ταυτίζεται με την οικονομία που λειτουργεί με τη συνδρομή της πολιτικής. Το στρατηγικό κίνητρο για αποικισμό ήταν εμφανώς ισχυρότερο στη Βρετανία, η οποία είχε μακρά παράδοση αποικιών σε στρατηγικά σημεία, για τον έλεγχο της πρόσβασης σε διάφορες ήπειρωτικές και θαλάσσιες ζώνες που θεωρούνταν ζωτικής σημασίας για τα έμπορικά ή θαλάσσια συμφέροντά της σε όλο τον κόσμο, ή που μπορούσαν, με την άνοδο της ατμοπλοΐας, να λειτουργούν ως σταθμοί ανεφοδιασμού γαιανθράκων. (Το Γιβραλτάρ και η Μάλτα ήταν παλαιά τέτοια παραδείγματα της πρώτης κατηγορίας, οι Βερμούδες και το Άντεν αποδείχτηκαν χρήσιμα παραδείγματα της δεύτερης κατηγορίας.) Υπήρχε ακόμη ή συμβολική ή πραγματική σημασία που απέδιδαν οι ληστές στην προσπάθειά τους να πάρουν ένα ικανοποιητικό μερίδιο από τα λάφυρα. "Όταν οι ανταγωνιστικές δυνάμεις άρχισαν να μοιράζουν τα έδαφη της Αφρικής ή της Ωκεανίας πάνω στο χάρτη, όπως ήταν φυσικό κάθε δύναμη προσπάθησε να αποτρέψει τις άλλες δυνάμεις από το να πάρουν ένα υπερβολικά μεγάλο μερίδιο (ή κάποιο ιδιαίτερα έλκυστικό κομμάτι). "Απαξ και το κύρος μιας μεγάλης δύναμης συνδέθηκε με την ύψωση της σημαίας της σε κάποια ακτή με φοινικόδεντρα (ή, συνηθέστερα, σε κάποια άγονη θαμνώδη έκταση), αυτή καθαυτή ή απόκτηση αποικιών έγινε σύμβολο κύρους, άσχετως της αξίας τους. Γύρω στο 1900 ακόμη και οι ΗΠΑ, που ο ιμπεριαλισμός τους ποτέ πριν δεν είχε συνδεθεί ιδιαίτερα, ούτε και έκτοτε συνδέθηκε, με την απόκτηση επίσημων αποικιών, αναγκάστηκε να άκολουθήσει το συρμό. Η Γερμανία έφερε βαρέως το γεγονός ότι αν και τόσο ισχυρό και δυναμικό έθνος είχε στην κατοχή της τόσο σημαντικά μικρότερο μερίδιο στα αποικιακά έδαφη από ό,τι οι Βρετανοί

ἢ οἱ Γάλλοι, παρότι οἱ ἀποικίες της παρουσίαζαν μικρὸ οἰκονομικόν, καὶ ἀκόμη μικρότερο στρατηγικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ Ἰταλία ἐπέμενε νὰ κατακτᾷ ἐμφανῶς ἀδιάφορες ἐκτάσεις ἀφρικανικῆς ἐρήμου ἢ ὄρεινῶν περιοχῶν προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση της ὡς μεγάλης δυνάμεως· δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀδυναμία της νὰ ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχία της στὴν Αἰθιοπία τὸ 1896 μείωσε σημαντικὰ τὸ κύρος της.

Ἐν τέλει οἱ μεγάλες δυνάμεις ταυτίστηκαν μὲ τὰ κράτη ποὺ ἀποκτοῦσαν ἀποικίες, ἐνῶ οἱ μικρὲς δυνάμεις δὲν εἶχαν, κατὰ κάποιον τρόπο, «κανένα δικαίωμα» σὲ αὐτές. Ἡ Ἰσπανία ἔχασε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑπολειμμάτων τῆς ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίας της μετὰ τὸν ἰσπανοαμερικανικὸ πόλεμο τοῦ 1898. Ὅπως εἶδαμε, οἱ νέοι ἀποικιοκράτες συζήτησαν σοβαρὰ διάφορα σχέδια γιὰ τὸ διαμελισμὸ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς ἀφρικανικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Πορτογαλίας. Μόνον οἱ Ὁλλανδοὶ κράτησαν σιωπηρὰ τὶς πλούσιες καὶ παλαιὲς ἀποικίες τους (κυρίως στὴ νοτιοανατολικὴ Ἀσία), καὶ ὁ βασιλιάς τῶν Βέλγων, ὅπως εἶδαμε, πῆρε τὴν ἐγκρίση νὰ χαράξει τὰ ὅρια τοῦ προσωπικοῦ του κτήματος στὴν Ἀφρική, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι θὰ ἐπέτρεπε σὲ ὅλους τὴν ἐλεύθερη πρόσβαση, γιατί καμιά μεγάλη δύναμη δὲν ἦταν πρόθυμη νὰ παραχωρήσει σὲ ἄλλες κάποιο σημαντικὸ μερίδιο στὴ μεγάλη κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Κονγκό. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ προσθέσουμε ὅτι ὑπῆρχαν μεγάλες ἐκτάσεις στὴν Ἀσία καὶ στὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο ὅπου, γιὰ πολιτικούς λόγους, ἀποκλειόταν ἡ εὐρείας κλίμακας διανομὴ ἐκτάσεων ἀνάμεσα σὲ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις. Ἡ κατάσταση ὅσων εὐρωπαϊκῶν ἀποικιῶν ἀπέμεναν στὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο παγιώθηκε μὲ τὸ Δόγμα Μονρόου: μόνον οἱ ΗΠΑ εἶχαν ἐλευθερία δράσης. Στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Ἀσίας, ἡ διαμάχη πῆρε τὴ μορφή ἐγκαθίδρυσης ζωνῶν ἐπιρροῆς σὲ τυπικὰ ἀνεξάρτητα κράτη, ὅπως στὴν Κίνα, τὴν Περσία καὶ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦσε ἡ ἐξάπλωση τῶν Ρώσων καὶ τῶν Ἰαπώνων —οἱ πρῶτοι πέτυχαν νὰ ἐπεκτείνουν τὰ ἐδάφη τους στὴν κεντρικὴ Ἀσία, ἀλλὰ ἀπέτυχαν νὰ προσαρτήσουν τμῆματα τῆς βόρειας Κίνας, ἐνῶ οἱ δεύτεροι προσάρτησαν τὴν Κορέα καὶ τὴ Φορμόζα (Ταϊβάν) ὕστερα ἀπὸ πόλεμο μὲ τὴν Κίνα τὸ 1894-1895. Ἔτσι, στὴν πράξη, οἱ κύριες ζῶνες ὅπου οἱ δυνάμεις ἀνταγωνίζονταν στὴν ἀρπαγὴ ἐδαφῶν βρίσκονταν στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ὠκεανία.

Οἱ στρατηγικὲς κατ' οὐσίαν ἐξηγήσεις τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ προσήλ-

κυσαν ἔτσι ὀρισμένους ἱστορικούς, οἱ ὁποῖοι ἀποπειράθηκαν νὰ ἀποδώσουν τὴν ἐξάπλωση τῶν Βρετανῶν στὴν Ἀφρική στὴν ἀνάγκη νὰ προασπίσουν τὶς ὁδοὺς πρὸς τὴν Ἰνδία, καθὼς καὶ τὴ θαλάσσια καὶ ἡπειρωτικὴ περιοχὴ τῆς Ἰδίας τῆς Ἰνδίας, ἀπὸ ἐνδεχόμενους κινδύνους. Εἶναι πράγματι σημαντικὸ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι, σὲ πλανητικὸ ἐπίπεδο, ἡ Ἰνδία ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τῆς βρετανικῆς στρατηγικῆς, καὶ ὅτι ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ προϋπέθετε τὸν ἔλεγχο ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν σύντομων θαλάσσιων ὁδῶν πρὸς τὴν ἀχανὴ αὐτὴ χώρα (Αἴγυπτος, Μέση Ἀνατολή, Ἐρυθρὰ θάλασσα, Περσικὸς κόλπος καὶ Νότια Ἀραβία) καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν μεγάλων θαλάσσιων ὁδῶν (Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἑλπίδας καὶ Σιγκαπούρη), ἀλλὰ κυρίως τὸν ἔλεγχο ὁλόκληρου τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, ποὺ περιλάμβανε καὶ μεγάλα τμήματα τῶν ἀκτῶν καὶ τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἀφρικῆς. Οἱ βρετανικὲς κυβερνήσεις εἶχαν πλήρη ἐπίγνωση αὐτῶν τῶν στρατηγικῶν ἀναγκῶν. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ντόπιας ἐξουσίας σὲ κάποιες περιοχὲς ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου, ὅπως στὴν Αἴγυπτο (συμπεριλαμβανομένου τοῦ Σουδάν), ἔκανε τοὺς Βρετανούς νὰ ἐδραιώσουν μιὰ πολὺ πιὸ ἄμεση πολιτικὴ παρουσία ἀπὸ ὅ,τι ἀρχικὰ σκόπευαν καὶ νὰ προχωρήσουν ἀκόμη καὶ στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἄμεσης κυριαρχίας τους. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά, ὥστόσο, δὲν ἀκυρώνουν τὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Πρῶτον, ὑποβαθμίζουν τὴ σημασία τοῦ ἄμεσα οἰκονομικοῦ κινήτρου γιὰ τὴν ἀπόκτηση κάποιων ἀφρικανικῶν ἐδαφῶν, μὲ κυριότερη τὴν περίπτωση τῆς Νότιας Ἀφρικῆς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀγώνας δρόμου μεταξὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς καὶ τοῦ Κονγκό ἦταν πρωταρχικὰ οἰκονομικός. Δεύτερον, παραβλέπουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἰνδία ἦταν «τὸ πιὸ λαμπερὸ πετράδι στὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα» καὶ ὁ πυρῆνας τῆς βρετανικῆς στρατηγικῆς σὲ πλανητικὸ ἐπίπεδο ἀκριβῶς λόγω τῆς πολὺ μεγάλης σημασίας της γιὰ τὴ βρετανικὴ οἰκονομία. Καὶ ἡ σημασία αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅταν τὸ 60% σχεδὸν τῶν βρετανικῶν ἐξαγωγῶν βάμβακος πῆγαιναν στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Ἀπὼ Ἀνατολή ὅπου ἡ Ἰνδία κατεῖχε θέση-κλειδί —40-45% πῆγαιναν μόνον στὴν Ἰνδία— καὶ ὅταν τὸ ἰσοζύγιο τῶν ἐξωτερικῶν πληρωμῶν τῆς Βρετανίας ἐξαρτιόταν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ πλεόνασμα πληρωμῶν ποὺ παρείχε ἡ Ἰνδία. Τρίτον, ἡ ἀποσύνθεση τῶν γηγενῶν τοπικῶν κυβερνήσεων, ποὺ σὲ κάποιες περιπτώ-

σεις οδήγησε στην ευρωπαϊκή κυριαρχία σε περιοχές που οι Ευρωπαίοι δεν είχαν ενδιαφερθεί να διοικήσουν παλαιότερα, ήταν ένα φαινόμενο που κι αυτό απέρρεε από την υπονόμευση των τοπικών δομών λόγω της οικονομικής διείσδυσης. Τέλος, η απόπειρα να καταδειχτεί ότι τίποτα στην έσωτερική ανάπτυξη του δυτικού καπιταλισμού τη δεκαετία του 1880 δεν μπορεί να εξηγήσει την έδαφική ανακατανομή του κόσμου δεν εύσταθεί, διότι ο παγκόσμιος καπιταλισμός αυτή την περίοδο διέφερε σαφώς από ό,τι ήταν τη δεκαετία του 1860. Τώρα πλέον τον αποτελούσαν πολλές αντίπαλες «έθνικες οικονομίες» που «προστατεύονταν» ή μία από την άλλη. Έν ολίγοις, η πολιτική και η οικονομία δεν μπορούν να διαχωριστούν σε μία καπιταλιστική κοινωνία, όπως σε μία ισλαμική κοινωνία δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τη θρησκεία από την κοινωνία. Η προσπάθεια να επινοηθεί μια άμιγως μη οικονομική εξήγηση του «νέου ιμπεριαλισμού» είναι εξίσου μη ρεαλιστική με την απόπειρα να επινοηθεί μια άμιγως μη οικονομική εξήγηση για την άνοδο των κομμάτων της εργατικής τάξης.

Στην πραγματικότητα, η άνοδος των εργατικών κινημάτων ή γενικότερα της δημοκρατικής πολιτικής (βλ. επόμενο κεφάλαιο) είχε άμεσες επιπτώσεις στην άνοδο του «νέου ιμπεριαλισμού». Από τότε που ο μεγάλος ιμπεριαλιστής Σέσιλ Ρόουντς παρατήρησε το 1895 ότι για να αποφύγει κανείς τον εμφύλιο πόλεμο πρέπει να γίνει ιμπεριαλιστής,⁹ οι περισσότεροι παρατηρητές έχουν επισημάνει τον λεγόμενο «κοινωνικό ιμπεριαλισμό», δηλαδή την προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ή αυτοκρατορική ανάπτυξη προκειμένου να μειωθεί ή δυσχερέσει στο έσωτερικό μιας χώρας μέσω οικονομικών βελτιώσεων ή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ή με άλλους τρόπους. Δεν υπάρχει καμιά απολύτως αμφιβολία ότι οι πολιτικοί είχαν πλήρη επίγνωση των πιθανών ωφελειών του ιμπεριαλισμού. Σε όρισμένες περιπτώσεις, κυρίως στη Γερμανία, η άνοδος του ιμπεριαλισμού έχει αποδοθεί πρωτίστως στην «πρωτοκαθεδρία της εγχώρας πολιτικής». Πιθανότατα ή έκδοχη του κοινωνικού ιμπεριαλισμού που διατύπωσε ο Σέσιλ Ρόουντς, ή οποια υπογράμμιζε πρωτίστως τα οικονομικά όφελη που μπορούσε να αποφέρει η αυτοκρατορία, άμεσα ή έμμεσα, στις δυσχεστετημένες μάζες, είχε ελάχιστη ισχύ στην πράξη. Δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ότι η αποικιακή κατάκτηση είχε από μόνη της αισθητές επιπτώσεις στην απασχόληση ή στο πραγματικό εισόδημα των περισσότερων

εργατών στις χώρες της μητρόπολης,* και η ιδέα ότι η μετανάστευση στις αποικίες θα λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα για τις χώρες με πλεονάζοντα πληθυσμό δεν ήταν παρά δημαγωγική φαντασίωση. (Στην πραγματικότητα, ποτέ δεν υπήρξε ευκολότερο να βρεί κανείς κάποιον τόπο για να μεταναστεύσει από ό,τι στο διάστημα 1880-1914, και μόνο μια μικρή μειονότητα μεταναστών πήγαινε σε κάποια από τις αποικίες —ή ήταν αναγκασμένη να πάει εκεί.)

Πολύ μεγαλύτερο αντίκρισμα είχε η οικεία πρακτική να προσφέρεται στους ψηφοφόρους δόξα αντί για τις πιο ακριβές μεταρρυθμίσεις: και τί πιο ένδοξο από τις κατακτήσεις έξωτικών έδαφών και μελαψών φυλών, ιδίως όταν αυτές εξασφαλιζόνταν τόσο φτηνά; Γενικότερα, ο ιμπεριαλισμός ενθάρρυνε τις μάζες, και ιδίως τις δυνάμεις δυσχεστετημένες, να ταυτιστούν με το αυτοκρατορικό κράτος και έθνος, και έτσι άσυνείδητα να περιβάλλουν το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα που αντιπροσωπευόταν από αυτό το κράτος με δικαίωση και νομιμότητα. Άλλωστε σε μια εποχή μαζικής πολιτικής (βλ. επόμενο κεφάλαιο) ακόμη και τα παλαιά συστήματα απαιτούσαν νέα νομιμοποίηση. Και εδώ πάλι, οι άνθρωποι της εποχής είχαν σαφείς απόψεις επ' αυτού. Η τελετή της στέψης του βρετανού βασιλιά το 1902, που είχε προσεχτικά σχεδιαστεί εκ νέου, επαινέθηκε, έπειδή είχε σκοπό να εκφράσει «την αναγνώριση, από μια ελεύθερη δημοκρατία, ενός κληρονομικού στέμματος ως συμβόλου της παγκόσμιας κυριαρχίας της φυλής τους» (δική μου υπογράμμιση).¹⁰ Έν ολίγοις, η αυτοκρατορία προσέφερε ένα γερό ιδεολογικό συνδετικό κονίαμα.

Το πόσο αποτελεσματική ήταν αυτή ή συγκεκριμένη παραλλαγή του πατριωτικού σημαιοστολισμού δεν είναι πολύ σαφές, ιδιαίτερα στις χώρες όπου ο φιλελευθερισμός και ή πιο ριζοσπαστική άριστερά είχαν έδραιώσει ισχυρές αντιαυτοκρατορικές, αντιιμπεριαλιστικές, αντιαποικιακές ή γενικότερα αντιαριστοκρατικές παραδόσεις. Δεν υπάρχει

* Σε μεμονωμένες περιπτώσεις ή αυτοκρατορία μπορούσε να αποδειχθεί χρήσιμη. Οι εργάτες των όρυχείων κασσίτερου στην Κορνουάλη εγκατέλειψαν μαζικά τη χερσόνησό τους για τα χρυσωρυχεία της Νότιας Αφρικής, όπου κέρδισαν κάμποσα λεφτά και πέθαναν ακόμη πιο νέοι, από ό,τι συνήθως, από ασθένειες του πνεύμονα. Οι ιδιοκτήτες των όρυχείων της Κορνουάλης κατέφυγαν σε μια λιγότερο ανθυγιεινή επιλογή και αγόρασαν νέα όρυχεία κασσίτερου στη Μαλαισία.

ἀμφιβολία ότι σὲ ἀρκετὲς χώρες ὁ ἱμπεριαλισμὸς ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς μεταξὺ τῶν νέων μεσαίων καὶ ὑπαλληλικῶν στρωμάτων, τῶν ὁποίων ἡ κοινωνικὴ ταυτότητα ἐξαρτιόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ διεκδίκηση ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν τὰ προνομιακὰ ὀχήματα τοῦ πατριωτισμοῦ (βλ. πὶο κάτω, κεφ. Η'). Πολὺ λιγότερες εἶναι οἱ ἐνδείξεις ὅποιασδήποτε ἐκδήλωσης ἐνθουσιασμοῦ ἐκ μέρους τῶν ἐργατῶν γιὰ τὶς ἀποικιακὲς κατακτήσεις, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στοὺς πολέμους, ἢ γενικὰ ὅποιοιδήποτε μεγάλου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς ἀποικίες, νέες ἢ παλαιές (ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες ὅπου ἐγκαταστάθηκαν λευκοί). Οἱ ἀπόπειρες νὰ περιβληθεῖ μὲ θεσμικὴ ἀναγνώριση ἡ ὑπερηφάνεια τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ὅπως ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς «Ἡμέρας τῆς Αὐτοκρατορίας» στὴ Βρετανία (1902), βασίζονταν ἐν πολλοῖς γιὰ τὴν ἐπιτυχία τους στὴν κινητοποίηση τοῦ εὐκόλου χειραγωγήσιμου μαθητικοῦ ἀκροατηρίου. (Ἡ ἀπήχηση τοῦ πατριωτισμοῦ μὲ πὶο γενικὴ ἔννοια θὰ ἐξεταστῇ πὶο κάτω.)

Ἐντούτοις, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀνωτερότητας ἔναντι ἐνὸς κόσμου μὲ μελαψὸ δέρμα σὲ ἀπομακρυσμένους τόπους καὶ τῆς καθυπόταξής του ἦταν γνήσια δημοφιλὴς καὶ συνεπῶς ὠφελοῦσε τὴν πολιτικὴ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Στὶς μεγάλες Διεθνεῖς Ἐκθέσεις (βλ. Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου, κεφ. Β') ὁ ἀστικός πολιτισμὸς ἀνέκαθεν καυχιόταν γιὰ τὸν τριπλὸ θρίαμβο τῆς ἐπιστήμης, τῆς τεχνολογίας καὶ τῶν ἐργοστασίων. Τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν καυχιόταν ἐπίσης γιὰ τὶς ἀποικίες του. Στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα πολλαπλασιάστηκαν τὰ «ἀποικιακὰ περίπτερα», πού ἴσαμε τότε ἦσαν οὐσιαστικά ἄγνωστα: τὸ 1889 δεκαοκτὼ τέτοια περίπτερα πλασίωναν τὸν Πύργο τοῦ Ἀιφελ, τὸ 1900 δεκατέσσερα προσήλκυαν τοὺς τουρίστες στὸ Παρίσι.¹¹ Ὅπως δὲποτε ἐπρόκειτο γιὰ προσχεδιασμένη διαφήμιση, ἀλλὰ ὅπως καὶ κάθε πραγματικὰ ἐπιτυχημένη προπαγάνδα, ἐμπορικὴ ἢ πολιτικὴ, ἦταν ἐπιτυχὴς ἐπειδὴ ἀγγίζει κάποια χορδὴ τοῦ κοινοῦ. Τὰ ἀποικιακὰ ἐκθέματα ἔκαναν θραύση. Τὰ βρετανικὰ ἱωβηλαῖα, οἱ βασιλικὲς κηδεῖες καὶ στέψεις ἦσαν ἀκόμη πὶο ἐντυπωσιακὲς ἐπειδὴ, ὅπως καὶ οἱ θρίαμβοι τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων, ἐπιδείκνυαν ὑποταγμένους μαχαργιάδες μὲ πολυτελὴ ἐνδύματα καὶ πολύτιμα πετράδια — ἐκούσια πιστοὶ ὑποτελεῖς μᾶλλον παρὰ αἰχμάλωτοι. Οἱ στρατιωτικὲς παρελάσεις ἦσαν ἀκόμη πὶο γραφικὲς, ἐπειδὴ περιλάμβαναν Σίχ μὲ τουρμπάνια, μυστακοφόρους Ραζπούτ, χαμογελαστοὺς καὶ ἀνηλεεῖς Γκούρκα, σπα-

χῆδες* καὶ ὑψηλοὺς μαύρους Σενεγαλέζους: ὁ θεωρούμενος βαρβαρικός κόσμος στὴν ὑπηρεσία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ στὴ Βιέννη τῶν Ἀψβούργων, πού ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς ὑπερπόντιες ἀποικίες, ἓνα χωριὸ Ἀσάντι** γοήτευσε τοὺς ἐπισκέπτες. Ὁ Ντουανιὲ Ρουσσω δὲν ἦταν ὁ μόνος πού ὄνειρευόταν τὰ τροπικὰ μέρη.

Ἡ αἰσθησιμὴ ἀνωτερότητας πού ἔνωσε τοὺς δυτικούς λευκοὺς — πλούσιους, μεσοαστοὺς καὶ φτωχοὺς — δὲν ὀφειλόταν μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι ἀπολάμβαναν τὰ προνόμια τοῦ κυρίαρχου, ἰδιαίτερα ὅταν βρίσκονταν στὶς ἴδιες τὶς ἀποικίες. Στὸ Ντακάρ ἢ στὴ Μομπάσα, ἀκόμη καὶ ὁ τελευταῖος κλητῆρας ἦταν ἀφέντης καὶ θεωρεῖτο «τζέντελμαν» ἀπὸ ἀνθρώπους πού οὔτε κὰν θὰ πρόσεχαν τὴν ὑπαρξή του στὸ Παρίσι ἢ στὸ Λονδίνο· ὁ λευκὸς ἐργάτης εἶχε ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ μαύρου. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἰδεολογία ἐπέμενε, θεωρητικὰ τουλάχιστον, στὴν ἰσότητα, οἱ καλὲς προθέσεις ὑποχωροῦσαν μπρὸς στὰ ὀφέλη τῆς ἐξουσίας. Ἡ Γαλλία πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ μετατρέψει τοὺς ὑπηκόους τῆς σὲ Γάλλους, σὲ φανταστικούς ἀπογόνους (ὅπως ἐπέμεναν τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, στὸ Τιμπουκτού καὶ στὴ Μαρτινίκα ὅπως καὶ στὸ Μπορντὼ) τῶν «προγόνων μας τῶν Γαλατῶν» («nos ancêtres les Gaulois»), ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς πού ἦσαν πεπεισμένοι γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ καὶ μόνιμη μὴ «ἀγγλοσύνη» τοῦ λαοῦ τῆς Βεγγάλης καὶ τῶν Γιορούμπα.*** Ἀλλὰ ἦταν ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἐξελιγμένων ἰθαγενῶν (évolués) πού ὑπογράμμιζε τὴν ἔλλειψη «ἐξέλιξης» τῆς μεγάλης πλειονότητος. Οἱ Ἐκκλησίες ἄρχισαν τὸ ἔργο τοῦ προσηλυτισμοῦ τῶν εἰδωλολατρῶν σὲ διάφορες ἐκδοχὲς τῆς ἀληθινῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέρη ἐκεῖνα ὅπου τὶς ἀποθάρρυναν ἔμπρακτα οἱ ἀποικιακὲς κυβερνήσεις (ὅπως

* [Σίχ: μέλη ἰνδουιστικῆς αἵρεσης, πού ἰδρύθηκε τὸν 16ο αἰῶνα· κηρύττει τὸν μονοθεϊσμό καὶ ἀπορρίπτει τὶς Βέδες, τὸ ἱερὸ κείμενο τῶν Ἰνδουιστῶν. Ραζπούτ: μέλη ἰνδουιστικῆς στρατιωτικῆς κλάσης. Γκούρκα: φυλὴ ἰνδουιστῶν πού κατὰγεται ἀπὸ τοὺς Βραχμάνους καὶ τοὺς Ραζπούτ· μέλη τῆς ὑπηρετοῦσαν ὡς στρατιῶτες στὸν βρετανικὸ στρατό.]

** [Περιοχὴ τῆς κεντρικῆς Γκάνας· τὸ βασίλειο Ἀσάντι καθυποτάχθηκε ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς τὸ 1900 ὕστερα ἀπὸ τέσσερις πολέμους.]

*** [Βεγγάλη: πρῶνι βορειοανατολικὴ ἐπαρχία τῆς Ἰνδίας, πού τὸ 1947 χωρίστηκε σὲ Δυτικὴ Βεγγάλη (πού ἀνήκει στὴν Ἰνδία) καὶ σὲ Ἀνατολικὴ Βεγγάλη (Μπαγκλαντές). Γιορούμπα: φυλὴ τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς.]

στην Ίνδία) ή όπου ένα τέτοιο έργο ήταν σαφώς ανέφικτο (όπως στις ισλαμικές περιοχές).

* Ήταν ο κλασικός αιώνας της μαζικής ιεραποστολικής δράσης.* Οι προσπάθειες των ιεραποστολών δεν αποτελούσαν καθόλου φορέα ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Συχνά αντιτίθεντο στις αποικιακές αρχές· σχεδόν κατά κανόνα έδιναν προτεραιότητα στα συμφέροντα των προσηλυτισμένων όπαδών τους. Άλλά οι έπιτυχίες του Κυρίου ήταν συνάρτηση της ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης. Το αν το εμπόριο άνθουσε όπου κυμάτιζε ή σημαία μπορεί να αποτελεί άκόμη άμφιλεγόμενο ζήτημα, άλλά δεν υπάρχει άπολύτως καμιά άμφιβολία ότι ή αποικιακή κατάκτηση άνοιγε το δρόμο για την άποτελεσματική ιεραποστολική δράση —όπως στην Ουγκάντα, τη Ροδεσία (σήμερα Ζάμπια και Ζιμπάμπουε) και στη Νυάσαλαντ (Μαλάουι). Και ενώ ο χριστιανισμός επέμενε στην ισότητα των ψυχών, υπογράμμιζε την ανισότητα των σωμάτων —άκόμη και των σωμάτων των κληρικών. Ήταν κάτι που έκαναν οι λευκοί για τους ιθαγενείς και που το πλήρωναν οι λευκοί. Και παρότι παλλαπλασίασε τους πιστούς μεταξύ του γηγενούς πληθυσμού, ο μισός τουλάχιστον κλήρος παρέμενε λευκός. Μόνο με πολύ ισχυρό μικροσκοπιο θά μπορούσαμε να έντοπίσουμε κάποιον έγχρωμο επίσκοπο στα χρόνια 1880-1914. Ή Καθολική Έκκλησία έχρισε τους πρώτους άσιάτες επίσκόπους της μόλις τη δεκαετία του 1920, όγδόντα χρόνια ύστερα από τη διαπίστωσή της ότι κάτι τέτοιο θά ήταν πολύ επιθυμητό.¹³

Όσο για το κίνημα που ύποστήριζε με το μεγαλύτερο πάθος την ισότητα όλων των ανθρώπων, αυτό μιλούσε με δύο φωνές. Ή άριστερά ήταν αντιιμπεριαλιστική στη θεωρία και συχνά στην πράξη. Ή ανεξαρτησία της Ίνδίας, όπως και ή ανεξαρτησία της Αιγύπτου και της Ίρλανδίας, άποτελούσε στόχο του βρετανικού εργατικού κινήματος. Ή άριστερά ποτέ δεν άνέστειλε τις καταγγελίες της κατά των αποικιακών πολέμων και κατακτήσεων, συχνά μάλιστα —όπως στην περίπτωση της βρετανικής αντίθεσης στον πόλεμο των Μπόερ— διακινδυνεύοντας προσωρινά τη δημοτικότητά της. Διάφοροι ριζοσπάστες

* Μεταξύ 1876 και 1902 έγιναν 119 μεταφράσεις της Βίβλου, σε σύγκριση με 74 τα προηγούμενα τριάντα χρόνια και 40 στα χρόνια 1816-1845. Ο άριθμός των προτεσταντικών ιεραποστολών στην Άφρική την περίοδο 1886-1895 ήταν είκοσι τρείς, ή περίπου τρείς φορές περισσότερες από όσες υπήρχαν σε όποιάδήποτε προηγούμενη δεκαετία.¹²

άποκάλυπταν τις φρικαλεότητες που διαπράττονταν στο Κονγκό, στις φυτείες κακάο των μητροπόλεων στα άφρικανικά νησιά, στην Αίγυπτο. Ή έκστρατεία που όδήγησε στον μεγάλο έκλογικό θρίαμβο του βρετανικού κόμματος των Φιλελευθέρων το 1906 στηρίχτηκε εν πολλοίς στις καταγγελίες για συνθήκες «κινέζικης δουλείας» στα όρυχεία της Νότιας Άφρικής. Όστόσο, με έλάχιστες εξαιρέσεις (όπως στην όλλανδική Ίνδονησία), οι δυτικοί σοσιαλιστές στην πράξη δεν έκαναν και πολλά για να όργανώσουν την αντίσταση των αποικιακών λαών άπέναντι στους κυριάρχους των έως την εποχή της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Μέσα στους κόλπους του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος, εκείνοι που πραγματικά άποδέχονταν τον ιμπεριαλισμό ως επιθυμητό, ή τουλάχιστον ως άπαραίτητο στάδιο στην ιστορία λαών που δεν ήσαν «έτοιμοι για αυτοδιάθεση», άποτελούσαν μειονότητα στη ρεβιζιονιστική και φαβιανή δεξιά πτέρυγα, μολονότι πολλοί συνδικαλιστές πιθανώς πίστευαν πως οι συζητήσεις για τις αποικίες δεν τους άφορούσαν ή θεωρούσαν τους έγχρωμους λαούς πρωταρχικά φτηνό εργατικό δυναμικό που άπειλούσε τους στιβαρούς λευκούς εργάτες. Δεν υπάρχει άμφιβολία ότι ή πίεση για την άπαγόρευση εισόδου σε έγχρωμους μετανάστες, που καθιέρωσε τις πολιτικές της «Λευκής Καλιφόρνιας» και της «Λευκής Αυστραλίας» στο διάστημα 1880-1914, προερχόταν κυρίως από την εργατική τάξη, ενώ τα συνδικάτα του Λάνκασαϊρ ενώθηκαν με τα άφεντικά της τοπικής βαμβακοβιομηχανίας για να ύποστηρίξουν με έπιμονή ότι ή Ίνδία δεν πρέπει να εκβιομηχανιστεί. Στο διεθνές πεδίο, ο σοσιαλισμός πριν από το 1914 παρέμενε ένα κίνημα που στη συντριπτική του πλειονότητα περιλάμβανε Εύρωπαίους και λευκούς μετανάστες ή τους απογόνους των (βλ. πιο κάτω, κεφ. Ε'). Ή αποικιοκρατία έξακολουθούσε να αντιπροσωπεύει ένα περιθωριακό φαινόμενο για τα συμφέροντά τους. Και μάλιστα, ή άνάλυση και ο όρισμός της νέας «ιμπεριαλιστικής» φάσης του καπιταλισμού, την όποία έπισήμαναν κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1890, όρθά θεωρούσε την αποικιοκρατική προσάρτηση έδαφών και έκμετάλλευση άπλως ένα μεμονωμένο σύμπτωμα και χαρακτηριστικό αútτης της νέας φάσης: ανεπιθύμητο, όπως όλα τα χαρακτηριστικά της, άλλά όχι καθοριστικό αυτό καθαυτό. Έλάχιστοι ήσαν οι σοσιαλιστές που, όπως ο Λένιν, είχαν ήδη έπισημάνει το «εύφλεκτο ύλικό» στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Στο μέτρο που η σοσιαλιστική (δηλαδή κυρίως μαρξιστική) ανάλυση του ιμπεριαλισμού ενσωμάτωνε την αποικιοκρατία σε μια πολύ ευρύτερη αντίληψη της «νέας φάσης» του καπιταλισμού, η θέση της ήταν κατ' αρχήν σωστή, αν και όχι κατ' ανάγκην στις λεπτομέρειες του θεωρητικού της μοντέλου. Ένιστε είχε επίσης την τάση, όπως άλλωστε και οι σύγχρονοί της καπιταλιστές, να τονίζει υπερβολικά την οικονομική σημασία που είχε για τις χώρες-μητροπόλεις η αποικιακή εξάπλωση. Ο ιμπεριαλισμός του 19ου αιώνα ήταν αναμφίβολα «νέος». Ήταν τέκνο της εποχής του ανταγωνισμού μεταξύ αντίπαλων βιομηχανικών-καπιταλιστικών εθνικών οικονομιών, ενός ανταγωνισμού που αποτελούσε νέο φαινόμενο, το οποίο ενέτεινε ή πίεση για την εξασφάλιση και την προστασία αγορών σε μια περίοδο επιχειρηματικής άβεβαιότητας (βλ. πιο πάνω, κεφ. Β'). εν ολίγοις, ήταν η εποχή που «οι δασμοί και η εξάπλωση έγιναν τα συνήθη αίτήματα της άρχουσας τάξης».¹⁴ Ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τη διαδικασία απομάκρυνσης από τον καπιταλισμό των ιδιωτικών και δημόσιων πολιτικών του laissez-faire, που ήταν επίσης νέες, και προϋπέθετε την άνοδο μεγάλων πολυμετοχικών εταιρειών και ολιγοπωλίων καθώς και την αυξανόμενη παρεμβατικότητα του κράτους στα οικονομικά ζητήματα. Ανήκε σε μια περίοδο που το περιφερειακό τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας απέκτησε μεγάλη βαρύτητα. Ήταν ένα φαινόμενο που έμοιαζε τόσο «φυσικό» το 1900 όσο απίθανο θα φάνταζε το 1860. Εάν δεν υπήρχε αυτός ο δεσμός ανάμεσα στον καπιταλισμό μετά το 1873 και τη μεγάλη διείσδυση στον μη εκβιομηχανισμένο κόσμο, είναι αμφίβολο εάν κι αυτός ακόμη ο «κοινωνικός ιμπεριαλισμός» θα έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο όσο εν τέλει έπαιξε στην εσωτερική πολιτική κρατών που προσαρμόζονταν στη μαζική εκλογική πολιτική. Οι απόπειρες να διαχωρίσει κανείς πλήρως την εξήγηση του ιμπεριαλισμού από τις συγκεκριμένες εξελίξεις του καπιταλισμού κατά τον 19ο αιώνα πρέπει να θεωρούνται απλώς ιδεολογικές ασκήσεις, παρότι συχνά έμβριθείς και ένιστε δξυδερκείς.

II

Παραμένουν όμως τα ερωτήματα γύρω από τις επιπτώσεις της δυτικής (και μετά τη δεκαετία του 1890 της ιαπωνικής) εξάπλωσης εις

βάρος του υπόλοιπου κόσμου και γύρω από τη σημασία των «αυτοκρατορικών» πτυχών του ιμπεριαλισμού για τις χώρες-μητροπόλεις.

Το πρώτο ερώτημα μπορεί να απαντηθεί πιο εύκολα από ό,τι το δεύτερο. Οι οικονομικές επιπτώσεις του ιμπεριαλισμού ήταν σημαντικές, αλλά βέβαια το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του ήταν ότι αποτελούσε ένα εξαιρετικά άνισο φαινόμενο, γιατί η σχέση ανάμεσα στις μητροπόλεις και τις κτήσεις τους ήταν πάρα πολύ ασύμμετρη. Οι επιπτώσεις των πρώτων πάνω στις δεύτερες ήταν θεαματικές και αποφασιστικής σημασίας, ακόμη και όταν δεν υπήρχε πραγματική κατοχή, ενώ οι επιπτώσεις των δεύτερων στις πρώτες μπορούσαν να είναι αμελητέες, και σπάνια άφορουσαν ζητήματα ζωής και θανάτου. Η Κούβα επιβίωσε η καταστρεφόμενη ανάλογα με την τιμή της ζάχαρης και την προθυμία των ΗΠΑ να την εισάγουν, αλλά ακόμη και αρκετές μικρές «ανεπτυγμένες» χώρες — η Σουηδία, για παράδειγμα — δεν θα αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα εάν όλη η ζάχαρη της Καραϊβικής εξαφανιζόταν από την αγορά, γιατί δεν εξαρτιόντουσαν αποκλειστικά από αυτή την περιοχή για ζάχαρη. Σχεδόν όλες οι εισαγωγές και εξαγωγές οποιασδήποτε αφρικανικής περιοχής νοτίως της Σαχάρας είχαν προέλευση ή προορισμό λίγες, μετρημένες στα δάχτυλα, δυτικές μητροπόλεις, αλλά το μητροπολιτικό εμπόριο με την Αφρική, την Ασία και την Ωκεανία, ενώ γνώρισε κάποια μέτρια αύξηση την περίοδο 1870-1914, παρέμενε εντελώς περιθωριακό. Γύρω στο 80% του ευρωπαϊκού εμπορίου σε όλο τον 19ο αιώνα, εξαγωγικό και εισαγωγικό, διεξαγόταν με άλλες ανεπτυγμένες χώρες, και το ίδιο ισχύει για τις ευρωπαϊκές ξένες επενδύσεις.¹⁵ Όσοι γίνονταν σε υπερπόντιες περιοχές άφορουσαν στην πλειονότητά τους κάποιες λιγιστές, ταχέως αναπτυσσόμενες οικονομίες, όπου ο πληθυσμός ήταν κατά κανόνα άποικοι ευρωπαϊκής καταγωγής — τον Καναδά, την Αυστραλία, τη Νότια Αφρική, την Αργεντινή, κτλ. — καθώς και, βεβαίως, τις ΗΠΑ. Από αυτή την άποψη η εποχή του ιμπεριαλισμού μοιάζει πολύ διαφορετική, όταν τη δει κανείς από τη Νικαράγουα ή τη Μαλαισία από ό,τι από τη σκοπιά της Γερμανίας ή της Γαλλίας.

Από όλες τις χώρες-μητροπόλεις ο ιμπεριαλισμός είχε σαφώς μεγαλύτερη βαρύτητα για τη Βρετανία, αφού η οικονομική υπεροχή αυτής της χώρας ήταν πάντοτε άρρηκτα δεμένη με την ιδιαίτερη σχέση της με τις υπερπόντιες αγορές και τις πηγές βασικών προϊόντων. Στην

πραγματικότητα θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά η βιομηχανική παραγωγή του Ήνωμένου Βασιλείου δεν υπήρξε ποτέ ιδιαίτερα ανταγωνιστική στις αγορές των εκβιομηχανιζόμενων οικονομιών, με μοναδική ίσως εξαίρεση τις χρυσές δεκαετίες 1850-1870. Τό να διατηρήσει όσο το δυνατόν περισσότερο την προνομιακή πρόσβασή της στον μη ευρωπαϊκό κόσμο ήταν έπομένως ζήτημα ζωής και θανάτου για τη βρετανική οικονομία.¹⁶ Στον όψιμο 19ο αιώνα επέδειξε εκπληκτική ικανότητα στο να το επιτύχει, διευρύνοντας μάλιστα την περιοχή που επισήμως η πραγματικά βρισκόταν υπό τη βρετανική μοναρχία στο ένα τέταρτο της επιφάνειας του πλανήτη (την οποία οι βρετανικοί άτλαντες περήφανα χρωμάτιζαν κόκκινη). Εάν συμπεριλάβουμε και τη λεγόμενη «άνεπισημη αυτοκρατορία» των ανεξάρτητων κρατών που ουσιαστικά αποτελούσαν δορυφορικές οικονομίες της Βρετανίας, ίσως το ένα τρίτο του πλανήτη ήταν βρετανικό από οικονομική, και μάλιστα πολιτισμική, άποψη. Γιατί η Βρετανία εξέηγαγε ακόμη και το περίεργο σχήμα των ταχυδρομικών κουτιών της στην Πορτογαλία και έναν κατεξοχήν βρετανικό θεσμό, το πολυκατάστημα Harrods, στο Μπουένος Άιρες. Άλλα το 1914 σε μεγάλο τμήμα αυτής της ζώνης έμμεσης επιρροής, ιδιαίτερα στη Λατινική Αμερική, είχε ήδη αρχίσει η διείσδυση από άλλες δυνάμεις.

Ωστόσο, μόνο ένα σχετικά μικρό τμήμα αυτής της επιτυχημένης άμυντικής επιχείρησης είχε κάποια σχέση με τη «νέα» ιμπεριαλιστική εξαπλώση, εκτός από ένα μοναδικό κελεπούρι, τα διαμάντια και ο χρυσός της Νότιας Αφρικής. Αυτή η φλέβα έδωσε μια φουρνιά (κυρίως γερμανών) αυτόματων εκατομμυριούχων —τους Βέρνχερ, τους Μπάιτ, τους Έκσταϊν, κ.ά.—, οι περισσότεροι από τους οποίους ένωματώθηκαν σχεδόν εξίσου αυτόματα στη βρετανική ύψηλή κοινωνία, που ποτέ άλλοτε δεν είχε επιδείξει τόση δεκτικότητα απέναντι στον πλούτο πρώτης γενιάς, με την προϋπόθεση βέβαια ότι σκορπίζοταν απλόχερα σε μεγάλες ποσότητες. Η ίδια φλέβα οδήγησε και στη μεγαλύτερη από όλες τις αποικιακές συγκρούσεις, τον νοτιοαφρικανικό πόλεμο των ετών 1899-1902, που έκαμψε την αντίσταση δύο μικρών τοπικών δημοκρατιών λευκών χωρικών αποίκων.

Το μεγαλύτερος μέρος των υπερπόντιων επιτυχιών της Βρετανίας όφειλόταν στην πιο συστηματική εκμετάλλευση των ήδη υπάρχουσών βρετανικών κτήσεων ή της ειδικής θέσης της χώρας ως μείζονος είσα-

γωγέα από, και επενδυτή σε, τέτοιες περιοχές όπως η Νότια Αμερική. Εκτός από την Ινδία, την Αίγυπτο και τη Νότια Αφρική, η πλειονότητα των βρετανικών οικονομικών δραστηριοτήτων βρισκόταν σε χώρες που ήταν κατ' ουσίαν ανεξάρτητες, όπως οι λευκές «πολιτείες» της Κοινοπολιτείας, οι «dominions», ή σε περιοχές όπως οι ΗΠΑ και η Λατινική Αμερική, όπου το βρετανικό κράτος δεν παρενέβαινε, ή δεν μπορούσε να παρέμβει, άμεσα. Γιατί, παρά τις κραυγές απόγνωσης του Corporation of Foreign Bondholders (που ιδρύθηκε την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης), όταν είχαν να αντιμετωπίσουν τη γνωστή λατινοαμερικανική πρακτική αναστολής της εξόφλησης των χρεών ή πληρωμής σε υποτιμημένο νόμισμα, ή κυβέρνηση δεν στήριζε αποτελεσματικά τους επενδυτές της στη Λατινική Αμερική επειδή δεν μπορούσε. Από αυτή την άποψη, η Μεγάλη Ύφεση ήταν μια κρίσιμη δοκιμασία διότι, όπως και άλλες μεταγενέστερες παγκόσμιες κρίσεις (συμπεριλαμβανομένων των κρίσεων στις δεκαετίες 1970 και 1980), προκάλεσε μια μείζονα διεθνή κρίση χρεών, που έθεσε τις τράπεζες της μητρόπολης σε σοβαρούς κινδύνους. Το μόνο που μπορούσε να κάνει η βρετανική κυβέρνηση ήταν να γλιτώσει τον μεγάλο οίκο Μπέρινγκ από την πτώχευση, στην περίφημη «κρίση του Μπέρινγκ» το 1890, τότε που η τράπεζα είχε ξανοιχτεί υπερβολικά, κατά τη συνήθεια των τραπεζών, άψηφώντας τους κλυδωνισμούς του μη αξιόπιστου αργεντινού χρηματοπιστωτικού συστήματος. Και όσες φορές υποστήριξε επενδυτές με τη διπλωματία της πυγμής, όπως έκανε όλο πιο συχνά μετά το 1905, το κίνητρό της ήταν να τους υποστηρίξει έναντι άλλων επιχειρηματιών ξένων χωρών που υποστηρίζονταν από τις δικές τους κυβερνήσεις και όχι απέναντι στις μεγαλύτερες κυβερνήσεις του εξαρτημένου κόσμου.*

Συνυπολογίζοντας τις καλές και τις κακές χρονιές, οι βρετανοί

* Υπήρξαν κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις άσκησης οικονομικής πολιτικής με κανονιοφόρα πλοία —όπως στη Βενεζουέλα, τη Γουατεμάλα, την Αϊτή, την Όνδουρα και το Μεξικό—, αλλά δεν τροποποιούν αισθητά αυτή την εικόνα. Βέβαια, όταν οι κυβερνήσεις και οι καπιταλιστές της Βρετανίας έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στα τοπικά κόμματα ή κράτη που διέκριντο ευνοϊκά απέναντι στα βρετανικά οικονομικά συμφέροντα και σ' εκείνα που ήταν έχθρικά, δεν δίσταζαν να υποστηρίξουν ενεργά την πλευρά που ευνοούσε τα βρετανικά κέρδη: τη Χιλή έναντι του Περού στον απόλεμο του Ειρηνικού (1879-1882), τους έχθρους του προέδρου Μπαλμασέντα στη Χιλή το 1891. Η διαμάχη άφορούσε τα νιτρικά άλατα.

καπιταλιστές βγήκαν σέ γενικές γραμμές κερδισμένοι από την άτυπη ή «ελεύθερη» αυτοκρατορία τους. Το ήμισυ σχεδόν όλου του μακροπρόθεσμου κεφαλαίου δημόσιας έκδοσης της Βρετανίας το 1914 βρισκόταν στον Καναδά, την Αυστραλία και τη Λατινική 'Αμερική. Πάνω από το μισό όλων των βρετανικών αποταμιεύσεων είχε επενδυθεί στο έξω-ε-ρικό μετά το 1900.

Αυτό δέν σημαίνει ότι ή Βρετανία δέν συμμετείχε στη νέα αποικιοκρατική πολιτική που υπέτασσε διάφορες περιοχές του κόσμου, και μέ δεδομένη την ισχύ και την έμπειρία της το μερίδιό της ήταν πιο μεγάλο και πιθανώς πιο πολύτιμο από τα μερίδια όποιασδήποτε άλλης δύναμης. Μπορεί ή Γαλλία νά κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής 'Αφρικής, αλλά οι τέσσερις βρετανικές αποικίες σέ αυτή την περιοχή έλεγχαν «τους πυκνότερους αφρικανικούς πληθυσμούς, τη σημαντικότερη παραγωγική ικανότητα και τη συντριπτική πλειονότητα του έμπορίου».¹⁷ Στόχος όμως των Βρετανών δέν ήταν ή επέκταση αλλά ή άμυνα έναντι όσων εισέβαλλαν σέ έδάφη τά όποια έως τότε, όπως και ή πλειονότητα του υπερέπντιου κόσμου, βρίσκονταν υπό την κυριαρχία του βρετανικού έμπορίου και του βρετανικού κεφαλαίου.

Τί συνέβη όμως μέ τις άλλες δυνάμεις; Ήταν άραγε τά όφέλη τους ανάλογα της αποικιακής εξάπλωσής τους; Το έρώτημα είναι άδύνατον νά άπαντηθεί, διότι ή επίσημη αποικιοκρατική εξάπλωση ήταν μόνο μία πτυχή της εξάπλωσης και του ανταγωνισμού της παγκόσμιας οικονομίας· στην περίπτωση μάλιστα των δύο κύριων βιομηχανικών δυνάμεων, της Γερμανίας και των ΗΠΑ, δέν ήταν καν από τις σημαντικότερες πτυχές της. Έπιπλέον, όπως είδαμε, για καμιά χώρα εκτός από τη Βρετανία (μέ πιθανή εξαίρεση την 'Ολλανδία) δέν ήταν τόσο αποφασιστικής σημασίας ή ιδιαίτερη σχέση μέ τον μύ βιομηχανικό κόσμο. Το μόνο που μπορούμε νά πούμε μέ σχετική σιγουριά είναι το εξής. Πρώτον, ή όρμη για την εγκαθίδρυση αποικιών μοιάζει νά υπήρξε αναλογικά μεγαλύτερη στις χώρες-μητροπόλεις μέ λιγότερο δυναμικές οικονομίες, για τις όποιες λειτουργούσε σέ κάποιο βαθμό ως δύναμη αντίσταθμισμα της οικονομικής και πολιτικής κατωτερότητάς τους έναντι των αντιπάλων τους — και, στην περίπτωση της Γαλλίας, ως αντίσταθμισμα της δημογραφικής και στρατιωτικής κατωτερότητάς της. Δεύτερον, σέ όλες τις περιπτώσεις υπήρχαν συγκεκριμένες οικονομικές ομάδες — κυρίως όσες συνδέονταν μέ το υπερέπντιο έμπόριο και τους

βιομηχανικούς κλάδους που χρησιμοποιούσαν εισαγόμενες πρώτες ύλες — οι όποιες ασκούσαν ισχυρές πιέσεις για αποικιακή εξάπλωση, την όποια φυσικά δικαιολογούσαν μέ το σκεπτικό ότι υποσχόταν έθνικά όφέλη. Τρίτον, ενώ όρισμένες από αυτές τις ομάδες ώφελήθηκαν σημαντικά από αυτή την εξάπλωση — ή Compagnie Franaise de l'Afrique Occidentale κατέβαλε μερίσματα 26% το 1913¹⁸ —, στην πλειονότητά τους οι νέες αποικίες προσήλκυαν μικρά κεφάλαια μέ πενιχρά οικονομικά άποτελέσματα. * Έν όλίγοις, ή νέα αποικιοκρατία ήταν υποπροϊόν μιας έποχής οικονομικής-πολιτικής αντιπαλότητας μεταξύ ανταγωνιζόμενων έθνικών οικονομιών, την όποια επιδείνωνε ό προστατευτισμός. Ωστόσο, στο βαθμό που το έμπόριο των μητροπόλεων μέ τις αποικίες τους σχεδόν πάντα αύξαινε ως ποσοστό του συνολικού έμπορίου τους, αυτός ό προστατευτισμός υπήρξε άρκετά άποτελεσματικός.

Ή έποχή των αυτοκρατοριών δέν ήταν όμως μόνον οικονομικό και πολιτικό αλλά και πολιτισμικό φαινόμενο. Ή κατάκτηση του πλανήτη από την «άνεπτυγμένη» μειονότητά του μετασχημάτισε παραστάσεις, αντίληψεις και προσδοκίες, διά της βίας αλλά και μέσω θεσμών, διά του παραδείγματος και μέσω του κοινωνικού μετασχηματισμού. Στις εξαρτημένες χώρες οι έπιπτώσεις περιορίζονταν συνήθως στα γηγενή ήγετικά στρώματα, αν και πρέπει νά υπενθυμίσουμε ότι σέ όρισμένες περιοχές, όπως στην 'Αφρική νοτίως της Σαχάρας, ήταν ό ίδιος ό ιμπεριαλισμός, ή το άλληλένδετο φαινόμενο των χριστιανικών ιεραποστολών, που δημιούργησε τις δυνατότητες νέων κοινωνικών ήγετικών στρωμάτων βάσει της εκπαίδευσης κατά τά δυτικά πρότυπα. Ή σημερινή διαίρεση των αφρικανικών κρατών σέ «γαλλόφωνα» και «άγγλόφωνα» άντανανκλά πιστά την κατανομή των γαλλικών και βρετανικών αποικιακών αυτοκρατοριών.** Μέ εξαίρεση την 'Αφρική και την

* Ή Γαλλία δέν κατάφερε καν νά ένσωματώσει τις νέες αποικίες της σέ ένα προστατευτικό σύστημα, παρότι το 1915 το 55% του έμπορίου της γαλλικής αυτοκρατορίας διεξαγόταν μέ τη μητρική χώρα. Ανίκανη νά διαρρήξει τους ήδη έδραιωμένους οικονομικούς δεσμούς αυτών των περιοχών μέ άλλες περιοχές ή μητροπόλεις, ή Γαλλία βρέθηκε άναγκασμένη νά αγοράζει μεγάλο ποσοστό των άναγκών της σέ αποικιακά προϊόντα — καουτσούκ, κατεργασμένα και άκατέργαστα δέρματα, τροπική ξυλεία — μέσω του Άμβούργου, της Άμβέρσας και του Λίβερπουλ.

** Οι όποιες, μετά το 1918, μοιράστηκαν μεταξύ τους τις πρώην γερμανικές αποικίες.

Ὡκεανία, ὅπου οἱ χριστιανικὲς ἱεραποστολὲς ἐνίοτε ἐξασφάλιζαν τὸν μαζικὸ προσηλυτισμὸ στὴ δυτικὴ θρησκεία, ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀποικιακῶν πληθυσμῶν ἐλάχιστα ἀλλάξαν τὸν τρόπο ζωῆς τους, ἐφόσον βέβαια εἶχαν μιὰ τέτοια δυνατότητα. Καί, πρὸς μεγάλη ἀπογοήτευση τῶν πιὸ δογματικῶν ἱεραποστόλων, αὐτὸ πού οἱ ἰθαγενεῖς πληθυσμοὶ υἱοθετοῦσαν δὲν ἦταν τόσο ἡ εἰσαγόμενη ἀπὸ τὴ Δύση πίστη ὅσο ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς πού εἶχαν νόημα γι' αὐτούς, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ δικοῦ τους συστήματος πεποιθήσεων καὶ θεσμῶν, ἢ βάσει τῶν δικῶν τους ἀναγκῶν. Ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ μὲ τὸν ἀθλητισμὸ πού εἰσῆγαγαν στὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ κάποιοι ἐνθουσιῶδεις βρετανοὶ ἀποικιακοὶ ἀξιωματοῦχοι (ἐπιλέγοντας συνήθως τοὺς πιὸ γεροδεμένους γόνους τῆς μεσαίας τάξης), ἡ ἀποικιακὴ θρησκεία προκαλοῦσε τὴν ἴδια ἀπορία στὸν δυτικὸ παρατηρητὴ ὅπως καὶ τὸ κρίκετ τῆς Σαμόα. Αὐτὸ ἴσχυε ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου οἱ πιστοὶ ἀκολουθοῦσαν τυπικὰ τὶς ὀρθοδόξιες τῆς ἐκκλησίας τους. Ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναπτύσσουν δικές τους ἐκδοχὲς τῆς πίστεως, κυρίως στὴ Νότια Ἀφρική — τὴ μοναδικὴ περιοχὴ τῆς Ἀφρικῆς ὅπου σημειώθηκε πραγματικὰ μαζικὸς προσηλυτισμὸς — ὅπου ἕνα «αἰθιοπικὸ κίνημα» ἀποχώρησε ἀπὸ τὶς ἱεραποστολὲς ἤδη ἀπὸ τὸ 1892, γιὰ νὰ ἱδρύσει μιὰ μορφή χριστιανισμοῦ λιγότερο ταυτισμένη μὲ τοὺς λευκοὺς.

Αὐτὸ λοιπὸν πού ὁ ἱμπεριαλισμὸς προσέφερε στὰ ἡγετικά ἢ δυνάμει ἡγετικά στρώματα τοῦ ἐξαρτημένου κόσμου ἦταν κατ' οὐσίαν ὁ «ἐκδυτικισμός». Βέβαια αὕτῃ ἡ διαδικασία εἶχε ἀρχίσει πολὺ νωρίτερα. Ἐδῶ καὶ δεκαετίες, ὅλες οἱ κυβερνήσεις καὶ τὰ ἡγετικά στρώματα τῶν χωρῶν πού ἀντιμετώπιζαν εἴτε τὴν ἐξάρτηση εἴτε τὴν κατάρκτηση γνώριζαν καλὰ ὅτι ἔπρεπε ἢ νὰ ἐκδυτικιστοῦν ἢ νὰ βουλιάξουν (βλ. *Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου*, κεφ. Ζ', Η', ΙΑ'). Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, οἱ ἰδεολογίες πού ἐνέπνευσαν αὐτὰ τὰ ἡγετικά στρώματα τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὰ χρόνια μεταξὺ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως ὅταν πῆραν τὴ μορφή τοῦ θετικισμοῦ τοῦ Αὐγούστου Κόντ (1798-1857), μιὰ ἐκσυγχρονιστικὴ θεωρία πού ἐνέπνευσε τὶς κυβερνήσεις τῆς Βραζιλίας, τοῦ Μεξικοῦ καὶ τὶς ἀπαρχὲς τῆς τουρκικῆς ἐπανάστασης (βλ. πιὸ κάτω, σ. 436, 290). Ἡ ἀντίσταση τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων στὴ Δύση παρέμεινε δυτικότροπὴ ἀκόμη καὶ ὅταν καταπολεμοῦσε τὸν πλήρη ἐκδυτικισμὸ μὲ ἐπιχειρήματα θρησκευτικά, ἠθικά, ἰδεολογικά ἢ πολιτικοῦ πραγματισμοῦ.

Ὁ «ἅγιος» Μαχάτμα Γκάντι, πού φοροῦσε ἕνα κάλυμμα στοὺς λαγόνες καὶ βαστοῦσε ἕνα ἀδράχτι (γιὰ νὰ ἀποθαρρύνει τὴν ἐκβιομηχάνιση), δὲν εἶχε μόνο τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴ χρηματοδότηση τῶν ἰδιοκτητῶν ἐκμηχανισμένων ἐργοστασίων βάμβακος στὸ Ἀχμενταμπάντ,* ἀλλὰ ἦταν κι αὐτὸς ὁ ἴδιος δικηγόρος μὲ δυτικὴ παιδεία, ὁ ὁποῖος σαφῶς εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ δυτικῆς προέλευσης ἰδεολογία. Εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν κατανοήσουμε ἐὰν τὸν δοῦμε μόνον ὡς ὁπαδὸ τῆς ἰνδουιστικῆς παράδοσης.

Ὁ Γκάντι εἰκονογραφεῖ μάλιστα πολὺ εὐγλωττα τὶς συγκεκριμένες ἐπιπτώσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Γόνος μιᾶς μᾶλλον φτωχῆς οἰκογένειας τῆς κάστας τῶν ἐμπόρων καὶ δανειστῶν, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἔως τότε μεγάλη σχέση μὲ τὸ ἐκδυτικισμένο ἡγετικὸ στρῶμα πού διοικοῦσε τὴν Ἰνδία ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν βρετανῶν ἀνωτέρων τους, κατάφερε ὥστόσο νὰ ἀποκτήσει ἐπαγγελματικὴ καὶ πολιτικὴ μόρφωση στὴν Ἀγγλία. Στὰ τέλη ἡδὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 αὐτὸ ἀποτελοῦσε τόσο ἀποδεκτὴ ἐπιλογή γιὰ τοὺς φιλόδοξους νέους ἄνδρες τῆς χώρας του, ὥστε ὁ ἴδιος ὁ Γκάντι ἄρχισε νὰ γράφει ἕναν ὁδηγὸ γιὰ τὸν ἀγγλικὸ τρόπο ζωῆς, πού ἀπευθυνόταν στοὺς μελλοντικούς φοιτητὲς μὲ περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες ὅπως ὁ ἴδιος. Γραμμένος σὲ ὑπέροχη ἀγγλικὴ γλῶσσα, ὁ ὁδηγὸς αὐτὸς τοὺς ἐδινε συμβουλές γιὰ τὰ πάντα, ἀπὸ τὸ ταξίδι μὲ ἀτμόπλοιο τῆς Peninsular and Oriental Steam Navigation Company στὸ Λονδίνο καὶ τὸ πῶς νὰ βροῦν στέγη, μέχρι τοῦ πῶς νὰ ἀκολουθοῦν τὶς διατροφικὲς προσταγές τοῦ πιστοῦ ἰνδουιστῆ καὶ πῶς νὰ συνηθίσουν τὴν περίεργη δυτικὴ συνήθεια νὰ ξυρίζονται μόνοι τους ἀντὶ νὰ πηγαίνουν σὲ κουρέα.¹⁹ Ἦταν σαφὲς ὅτι ὁ Γκάντι δὲν ἐβλέπε τὸν ἑαυτὸ του οὔτε ὡς ἀδιάλλακτο ὑπέρμαχο τῆς ἀφομοίωσης οὔτε ὡς ἀδιάλλακτο ἀντίπαλο κάθε βρετανικοῦ πράγματος. Ὅπως καὶ πολλοὶ πρωτοπόροι ἀποικιακῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήσεων ἐκτοτε, κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴ μητρόπολη ἐπέλεξε νὰ κινεῖται σὲ δυτικούς κύκλους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἰδεολογικὴ συγγένεια — στὴν περίπτωσή του στοὺς κύκλους τῶν βρετανῶν χορτοφάγων, πού λογικά μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ τάσσονταν καὶ ὑπὲρ ἄλλων «προοδυτικῶν» ἀγώνων.

* «Ἀχ!», λέγεται ὅτι ἀναφώνησε μιὰ προστάτιδά του, «καὶ νὰ ἔξερε ὁ Μπαπούτζι τί στοιχίζει νὰ τὸν διατηροῦμε φτωχό!»

Ο Γκάντι διδάχτηκε τη χαρακτηριστική τεχνική του — να κινητοποιεί μάζες προσκολλημένες στην παράδοση, για σκοπούς που δεν έγγράφονταν στην παράδοση, μέσω της παθητικής αντίστασης — σε ένα περιβάλλον που είχε δημιουργήσει ο «νέος ιμπεριαλισμός». Όπως είναι αναμενόμενο, επρόκειτο για ένα μείγμα δυτικών και ανατολικών στοιχείων· ο ίδιος άλλωστε δεν απέκρυβε την πνευματική όφειλή του στον Τζών Ράσκιν και τον Τολστόι. (Πριν από τη δεκαετία του 1880, το να γονιμοποιηθούν τα άνθη της ινδικής πολιτικής με γύρη προερχόμενη από τη Ρωσία θα ήταν κάτι αδιανόητο, αλλά την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα ήταν κάτι διαδεδομένο μεταξύ των ινδών ριζοσπαστών, όπως αργότερα θα συνέβαινε και με τους κινέζους και ιαπωνέζους ομοϊδεάτες τους.) Η Νότια Αφρική, η άνηρη χώρα του χρυσού και των διαμαντιών, προσήλκυσε μια μεγάλη κοινότητα ταπεινών μεταναστών από την Ινδία, και οι φυλετικές διακρίσεις σε αυτό το καινούριο περιβάλλον δημιούργησαν τις ιδιόζουσες εκείνες συνθήκες που επέτρεψαν σε Ινδούς οι οποίοι δεν ανήκαν στα ήγετικά στρώματα να συμμετέχουν σε σύγχρονες πολιτικές κινητοποιήσεις. Ο Γκάντι απέκτησε την πολιτική πείρα του και διαμόρφωσε το πολιτικό του όπλοστάσιο ως υπέρμαχος των ινδικών δικαιωμάτων στη Νότια Αφρική. Εκείνη την εποχή ήταν άπιθano να μπορούσε να παίξει τον ίδιο ρόλο στην Ινδία, όπου εν τέλει επέστρεψε — μόνον όμως αφού ξέσπασε ο πόλεμος του 1914 —, για να αναδειχτεί στην κεντρική μορφή του ινδικού εθνικού κινήματος.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η εποχή των αυτοκρατοριών δημιούργησε τόσο τις συνθήκες που διαμόρφωσαν ηγέτες του αντιιμπεριαλιστικού κινήματος όσο και τις συνθήκες που, όπως θα δούμε (στο κεφ. ΙΒ'), άρχισαν να κάνουν τις φωνές τους να ακούγονται. Είναι ωστόσο αναχρονιστικό και παραπλανητικό να παρουσιάζουμε την ιστορία των λαών και των περιοχών που δέχτηκαν την κυριαρχία και την επιρροή των δυτικών μητροπόλεων πρωταρχικά με όρους αντίστασης στη Δύση. Αποτελεί αναχρονισμό διότι, με όρισμένες εξαιρέσεις που θα αναφερθούν πιο κάτω, η εποχή των σημαντικών αντιιμπεριαλιστικών κινημάτων αρχίζει για τις περισσότερες περιοχές το κωρίτερο με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και τη ρωσική επανάσταση· είναι ταυτόχρονα παραπλανητικό, γιατί εντάσσει το κείμενο του σύγχρονου εθνικισμού — ανεξαρτησία, αυτοδιάθεση των λαών, σχηματισμός έδα-

φικών κρατών, κτλ. (βλ. πιο κάτω, κεφ. Γ') — σε ιστορικά συμφραζόμενα που δεν το περιλάμβαναν και δεν ήταν δυνατόν να το περιλάβουν ακόμη. Στην πραγματικότητα, τα εκδυτικισμένα ήγετικά στρώματα ήταν εκείνα που ήλθαν πρώτα σε επαφή με αυτές τις ιδέες, μέσα από τις επισκέψεις τους στη Δύση και μέσα από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς που είχε διαμορφώσει η Δύση, γιατί από εκεί προέρχονταν. Μπορεί οι νεαροί ινδοί φοιτητές να έφερναν μαζί τους, επιστρέφοντας από τη Βρετανία, τα συνθήματα του Ματσίνι και του Γαριβάλδη, αλλά τότε ακόμη ελάχιστοι από τους κατοίκους του Παντζάμπ, για να μη μιλήσουμε για περιοχές σαν το Σουδάν, θα είχαν την παραμικρή ιδέα τι μπορεί να σήμαιναν.

Το ισχυρότερο πολιτιστικό κληροδότημα του ιμπεριαλισμού ήταν επομένως μια δυτικότροπη παιδεία για τις κάθε λογής μειονότητες: για τους λίγους ευνοημένους που γίνονταν έγγραμματοι και συνεπώς ανακάλυπταν, με τη βοήθεια ή όχι του προσηλυτισμού στη χριστιανική πίστη, τον ύψηλο δρόμο της φιλοδοξίας που φορούσε το λευκό κολάρο του κληρικού, του δασκάλου, του γραφειοκράτη ή του υπαλλήλου γραφείου. Σε όρισμένες περιοχές περιλάμβανε επίσης όσους αποκτούσαν νέους τρόπους ως στρατιώτες και αστυνομικοί των νέων ήγεμόνων, φορώντας τα ρούχα τους, υιοθετώντας τις ιδιόμορφες αντιλήψεις που είχαν για το χρόνο, το χώρο και τη διαρρύθμιση του οίκου. Αυτοί βέβαια ήταν οι μειονότητες των πιθανών μελλοντικών ανατρεπτικών στοιχείων, και γι' αυτό η εποχή της αποικιοκρατίας, μικρής διάρκειας ακόμη και με τα μέτρα μίας και μόνον ανθρώπινης ζωής, έχει αφήσει τόσο ανεξίτηλα ίχνη. Γιατί το εκπληκτικό δεδομένο είναι ότι στα περισσότερα μέρη της Αφρικής ή όλη εμπειρία της αποικιοκρατίας, από την αρχική κατοχή έως το σχηματισμό των ανεξάρτητων κρατών, χωράει στο διάστημα της ζωής ενός ατόμου — για παράδειγμα του σερ Ουίνστον Τσώρτσιλ (1874-1965).

Ποιά όμως ήταν η αντίστροφη επίδραση του εξαρτημένου κόσμου πάνω στον κυρίαρχο; Ο εξωτισμός ήταν ένα — γνωστό από τον 16ο αιώνα — παράγωγο της ευρωπαϊκής εξάπλωσης, αν και οι φιλοσοφικοί παρατηρητές την εποχή του Διαφωτισμού συνήθως αντιμετώπιζαν τις παράδοξες χώρες πέρα από την Ευρώπη και τους ευρωπαίους αποίκους ως είδος ήθικου βαρόμετρου του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Όπου ήταν εμφανώς πολιτισμένοι, μπορούσαν να καταδείξουν τις θεσμικές ανε-

πάρκειες τῆς Δύσης, ὅπως στὶς *Περσικὲς ἐπιστολές* τοῦ Μοντεσκιέ· ὅπου δὲν ἦσαν, συνήθως ἀντιμετωπίζονταν ὡς εὐγενεῖς ἄγριοι πού ἡ φυσικὴ καὶ ἀξιοθαύμαστη συμπεριφορά τους ἀποκάλυπτε τὴ διαφθορὰ τῆς πολιτισμένης κοινωνίας. Ἡ καινοτομία τοῦ 19ου αἰώνα συνίστατο στὸ ὅτι οἱ μὴ Εὐρωπαῖοι καὶ οἱ κοινωνίες τους ἀντιμετωπίζονταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ, καὶ ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους, ὡς κατώτεροι, ἀνεπιθύμητοι, ἀδύναμοι καὶ καθυστερημένοι, ἀκόμη καὶ νηπιακῆς ἡλικίας. Ἦσαν κατάλληλα ἀντικείμενα κατάκτησης, ἢ τουλάχιστον προσηλυτισμοῦ στὶς ἀξίες τοῦ μόνου πραγματικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ πολιτισμοῦ πὺν ἀντιπροσώπευαν οἱ ἔμποροι, οἱ ἱεραπόστολοι καὶ τὰ σώματα τῶν ἑνοπλίων ἀνδρῶν πὺν κουβαλοῦσαν ὅπλα καὶ δυνατὰ οἰονοπνευματώδη ποτά. Καὶ ἀπὸ μία ἄποψη, οἱ ἀξίες τῶν παραδοσιακῶν μὴ δυτικῶν κοινωνιῶν εἶχαν ὅλο καὶ μικρότερη σημασία γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺν μόνον ἡ βία καὶ ἡ στρατιωτικὴ τεχνολογία μετροῦσαν. Μήπως τὰ ὑψηλὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Πεκίνου ἐμπόδισαν τοὺς δυτικούς βαρβάρους νὰ κάψουν καὶ νὰ λεηλατήσουν ἐπανειλημμένα τὸ Θερινὸ Ἀνάκτορο; Μήπως ἡ κομπή κουλουρά τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων στὴν παρακαμάζουσα πρωτεύουσα τῆς δυναστείας τῶν Μογγόλων, πὺν τόσο ὁμορφα περιγράφεται στὸ ἔργο *Οἱ σκαμιστὲς τοῦ Σάτγατζιτ Ρέι*, κατάφερε νὰ σταματήσει τὴν προέλαση τῶν Βρετανῶν; Γιὰ τὸν μέσο Εὐρωπαῖο, τέτοιοι ἄνθρωποι ἔγιναν ἀντικείμενα περιφρόνησης. Οἱ μόνον μὴ Εὐρωπαῖοι πὺν γίνονταν ἀποδεκτοὶ ἦσαν οἱ πολεμιστὲς, κατὰ προτίμηση ὅσοι μποροῦσαν νὰ στρατολογηθοῦν στὰ δικά τους ἀποικιακὰ στρατεύματα (οἱ Σίχ, οἱ Γκούρκα, οἱ ὀρεσίβιοι Βέρβεροι, οἱ Ἀφγανοί, οἱ Βεδουῖνοι). Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία προκαλοῦσε ἀκουσίως τὸ σεβασμό, διότι ἀκόμη καὶ στὴν παρακμὴ τῆς εἶχε ἓνα πεζικὸ πὺν μποροῦσε νὰ ἀντισταθεῖ στοὺς εὐρωπαϊκοὺς στρατοὺς. Ἡ Ἰαπωνία ἄρχισε νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἴση ὅταν ἄρχισε νὰ κερδίζει πολέμους.

Ἐντούτοις αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πυκνότητά τοῦ δικτύου τῶν παγκόσμιων ἐπικοινωνιῶν, ἡ εὐκολία πρόσβασης στὰ ξένα ἐδάφη, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα, ἐπιδείνωνε τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὸ συγχρωτισμὸ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτικοῦ κόσμου. Λίγοι ἦσαν βέβαια ὅσοι γνώριζαν καὶ στοχάζονταν καὶ γιὰ τοὺς δύο κόσμους, παρότι τὴν περίοδο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ὁ ἀριθμὸς τους αὐξήθηκε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πὺν συνειδητὰ ἐπέλεξαν νὰ γίνουν διαμεσολαβητὲς τῶν δύο κόσμων: συγγραφεῖς ἢ διακινούμενοι

ἀπὸ κλίσση καὶ ναυτικοὶ τὸ ἐπάγγελμα (ὅπως ὁ Πιερ Λοτὶ καὶ ὁ, μεγαλύτερος ὅλων, Τζόζεφ Κόνραντ), στρατιῶτες καὶ κυβερνητικοὶ ἀξιωματοῦχοι (ὅπως ὁ ἀνατολιστὴς Λουὶ Μασσινιὸν) ἢ ἀποικιακοὶ δημοσιογράφοι (ὅπως ὁ Ράντγιαρντ Κίπλινγκ). Σιγὰ-σιγὰ ὅμως τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο γινόταν τμῆμα τῆς καθημερινῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ ἐξαιρετικὰ δημοφιλῆ μυθιστορήματα γιὰ ἀγόρια τοῦ Κάρλ Μάυ (1842-1912), ὅπου ὁ φανταστικὸς γερμανὸς ἥρωας διατρέχει ὅλη τὴν Ἀγρία Δύση καὶ τὴν ἰσλαμικὴ Ἀνατολή, φτάνοντας ἕως τὰ βάθη τῆς μαύρης Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς· στὰ θρίλερ, ὅπου στοὺς κακοὺς συγκαταλέγονταν πλέον ἀνεξιχνίαστοι καὶ παντοδύναμοι ἀνατολίτες, ὅπως ὁ δρ Φοὺ Μαντσὺ τοῦ Σάξ Ρόμερ· στὰ λαϊκὰ περιοδικὰ μὲ ἱστορίες γιὰ τοὺς βρετανοὺς μαθητὲς, ὅπου τώρα ἐμφανίζονταν ἓνας πλούσιος ἰνδουιστὴς πὺν μίλαγε σπασμένα ἀγγλικά μὲ ἐπιτηδευμένο τρόπο, πιστὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἀναμενόμενου στερεότυπου. Τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο μποροῦσε ἀκόμη νὰ ἀποτελεῖ καὶ τμῆμα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας χωρὶς νὰ προκαλεῖ καμιά ἐκπληξη, ὅπως στὸ σόου τῆς Ἀγρίας Δύσης τοῦ Μπάφαλο Μπίλ, μὲ τοὺς ἐξίσου ἐξωτικούς καουμπόηδες καὶ Ἰνδιάνους του, πὺν κατέκτησε τὴν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1887, ἢ στὰ ὅλο καὶ πιὸ ἐξεζητημένα «ἀποικιακὰ χωριά» ἢ ἐκθέματα στὶς μεγάλες Διεθνεῖς Ἐκθέσεις. Αὐτὲς οἱ φευγαλέες ἀπεικονίσεις παράξενων κόσμων δὲν ἀποτελοῦσαν ἀντικειμενικὲς καταγραφές, ὅποιες κι ἂν ἦσαν οἱ προθέσεις τους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἰδεολογικὲς κατασκευὲς πὺν ἐνίσχυαν γενικὰ τὴν αἴσθηση τῆς ἀνωτερότητας τοῦ «πολιτισμένου» ἔναντι τοῦ «πρωτόγονου». Καὶ ἦσαν ἱμπεριαλιστικὲς μόνον ἐπειδὴ, ὅπως δείχνουν τὰ μυθιστορήματα τοῦ Τζόζεφ Κόνραντ, ὁ κεντρικὸς δεσμὸς μετὰξὺ τοῦ ἐξωτικοῦ κόσμου καὶ τοῦ κόσμου τῆς καθημερινότητος ἦταν ἡ ἐπίσημη ἢ ἄτυπη διείσδυση τῆς Δύσης στὸν Τρίτο Κόσμο. Ὅταν ἡ καθομιλουμένη, κυρίως μέσα ἀπὸ διάφορες μορφὲς ἀργιῶ, ὅπως τῶν ἀποικιακῶν στρατευμάτων, δανειζόταν λέξεις ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη αὐτοκρατορικὴ ἐμπειρία, συχνὰ ἀντανάκλουσαν μιὰν ἀρνητικὴ ἄποψη τῶν ὑποκειμένων της. Οἱ ἱταλοὶ ἐργάτες ἀποκαλοῦσαν τοὺς ἀπεργοσπάστες *cumiri* (ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς βορειο-αφρικανικῆς φυλῆς), καὶ οἱ ἱταλοὶ πολιτικοὶ ἀποκαλοῦσαν τὶς στρατιὲς τῶν πειθίγιων νότιων ψηφοφόρων πὺν ὀδηγοῦνταν στὶς ἐκλογὲς ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς πάτρωνες *ascari* (τὰ ἀποικιακὰ στρατεύματα τῶν ἰθαγενῶν). Ἡ λέξη *caciques*, πὺν ὑποδήλωνε τοὺς ἰνδιάνους ἀρχηγοὺς τῆς

ισπανικής αυτοκρατορίας στην 'Αμερική, είχε γίνει συνώνυμο για κάθε πολιτικό άφεντικό· *caids* (ιθαγενείς αρχηγοί της Βόρειας 'Αφρικής) ονομάστηκαν οι αρχηγοί των έγκληματικών συμμοριών στη Γαλλία.

Υπήρχε όμως και μια πιο θετική πτυχή αυτού του έξωτισμού. Κάποια μέλη των άποικιακών διοικήσεων και στρατιωτικοί με πνευματικές άνησυχίες —οι επιχειρηματίες ενδιαφέρονταν λιγότερο για τέτοια ζητήματα— στοχάζονταν σοβαρά γύρω από τις διαφορές μεταξύ των δικών τους κοινωνιών και εκείνων που κυβερνούσαν. Μας έδωσαν έργα έντυπωσιακής λογισύνης για αυτές τις κοινωνίες, ιδιαίτερα στην ινδική αυτοκρατορία, και θεωρητικούς στοχασμούς που μεταμόρφωσαν τις δυτικές κοινωνικές επιστήμες. Πολλά από αυτά τα έργα ήταν προϊόντα της άποικιακής διακυβέρνησης, ή είχαν γραφεί με σκοπό να την ενισχύσουν, και τα περισσότερα αναμφισβήτητα άπέρρεαν από την ισχυρή πεποίθηση ότι οι δυτικές γνώσεις ήταν ανώτερες όλων των άλλων, με πιθανή εξαίρεση το πεδίο της θρησκείας, όπου η ανωτερότητα, για παράδειγμα, του μεθοδισμού έναντι του βουδισμού δεν ήταν αυτονόητη για τους άμερόληπτους παρατηρητές. Ο ιμπεριαλισμός προκάλεσε και ένα αίσθητά αυξημένο ενδιαφέρον για μορφές πνευματικότητας που προέρχονταν από την 'Ανατολή, ή που ισχυρίζονταν ότι είχαν τέτοια προέλευση, καθώς και όρισμένες περιπτώσεις προσηλυτισμού Δυτικών σε αυτές.* Έντούτοις, παρά τη μεταποικιακή κριτική που τους έχει ασκηθεί, αυτό το έργο των δυτικών λογίων δεν μπορεί να απορριφθεί άπλως ως ύπεροπτική απαξίωση των μη εύρωπαϊκών πολιτισμών. "Αν μή τι άλλο, τα καλύτερα από αυτά τα έργα αντιμετώπιζαν αυτούς τους πολιτισμούς με σοβαρότητα και σεβασμό, και πίστευαν ότι περιείχαν διδάγματα. Στόν τομέα της τέχνης, ιδιαίτερα στις εικαστικές τέχνες, οι δυτικές πρωτοπορίες αντιμετώπιζαν τις μη δυτικές κουλτούρες σε έντελως ισότιμη βάση, και αυτές μάλιστα οι κουλτούρες αποτέλεσαν σημαντική πηγή έμπνευσης αυτή την

* Σχετικά με την άσυνήθιστα επιτυχημένη, για μικρό χρονικό διάστημα, εισβολή του βουδισμού σε δυτικά περιβάλλοντα, βλ. Jan Romein, *The Watershed of Two Eras*, Middletown, Conn. 1978, σ. 501-503, όπου και σχετικά με την έξαγωγή ιερών μορφών στο έξωτερικό από το χώρο των θεοσοφιστών. Σε αυτούς συγκαταλέγεται και ο Βιβεκανάντα (1863-1902) της αίρεσης «Βεδάντα», που μπορεί να θεωρηθεί ο πρώτος από τους έμπορικούς γκουρού της σύγχρονης Δύσης.

περίοδο. Αυτό δεν άληθεύει μόνο για εκείνες τις τέχνες που θεωρούνταν έκφραση ιδιαίτερα έπεξεργασμένων, αν και έξωτικών, πολιτισμικών συστημάτων (όπως ή ιαπωνική τέχνη, που είχε έντονη έπιρροή στους γάλλους ζωγράφους), αλλά και για όσες θεωρούνταν «πρωτόγονες», όπως της 'Αφρικής και της 'Ωκεανίας. 'Αναμφίβολα, ή κύρια έλξη τους άπέρρεε από τόν «πρωτογονισμό» τους, αλλά δεν μπορούμε να άρνηθούμε ότι οι πρωτοποριακές γενιές των αρχών του 20ού αιώνα έμαθαν στους Εύρωπαίους να βλέπουν τέτοια έργα τέχνης —συχνά ως μεγάλη τέχνη— αυτά καθαυτά, άσχετως της προέλευσής τους.

Θά πρέπει να άναφερθούμε συνοπτικά σε μια τελευταία όψη του ιμπεριαλισμού: στις έπιπτώσεις που είχε στην άρχουσα και μεσαία τάξη των ίδιων των χωρών-μητροπόλεων. Υπό μία έννοια ο ιμπεριαλισμός άναδείκνυε με έντυπωσιακό τρόπο τó θρίαμβο αυτών των τάξεων και των κοινωνιών τις όποιες είχε δημιουργήσει κατ' εικόνα τους όσο καμιά άλλη δύναμη δεν μπορούσε να τó πετύχει. Μια χούφτα χώρες, κυρίως στη βορειοδυτική Εύρώπη, κυριαρχούσαν σε όλον τόν πλανήτη. Όρισμένοι ιμπεριαλιστές, πρós μεγάλη δυσaréσκεια των Λατίνων, για να μην άναφέρουμε τους Σλάβους, άρέσκονταν μάλιστα να ύπογραμμίζουν τα ιδιαίτερα χαρίσματα που διέθεταν ως κατακτητές τά άτομα τευτονικής και ιδιαίτερα άγγλοσαξονικής καταγωγής, τά όποια, πέρα από τους όποιους άνταγωνισμούς τους, ύποτίθεται πως είχαν κάποια έκλεκτική συγγένεια μεταξύ τους, που διακρίνεται άκόμη στόν διστακτικό σεβασμό του Χίτλερ για τή Βρετανία. Μια δράκα άνδρες της ανώτερης και μεσαίας τάξης μέσα σε αυτές τις χώρες —άξιωματικοί, μέλη της διοίκησης, επιχειρηματίες, μηχανικοί— άσκοΰσαν αυτή την κυριαρχία άποτελεσματικά. Γύρω στο 1890 λίγο περισσότεροι από 6.000 βρετανοί άξιωματούχοι κυβερνούσαν σχεδόν 300 έκατομμύρια 'Ινδούς με τή συνδρομή περίπου 70.000 εύρωπαίων στρατιωτών, οι κατώτερες βαθμίδες των όποιών ήσαν, όπως άλλωστε και τά πολύ πολυπληθέστερα γηγενή στρατεύματα, μισθοφόροι οι όποιοι έπαιρναν διαταγές και οι όποιοι προέρχονταν σε δυσανάλογα μεγάλα ποσοστά από τó παλαιό άπόθεμα των γηγενών άποικιακών μαχητών, τους 'Ιρλανδούς. Τó παράδειγμα είναι άκραίο, αλλά κάθε άλλο παρά μή τυπικό. Υπήρχε πιο έντυπωσιακή άπόδειξη άπόλυτης ανωτερότητας;

Ο άριθμός λοιπόν των ανθρώπων που συμμετείχαν άμεσα στην αυτοκρατορία ήταν σχετικά μικρός —άλλά ή συμβολική σημασία τους

Ήταν τεράστια. Όταν κυκλοφόρησε ή φήμη ότι ο συγγραφέας Ράντγιαρντ Κίπλινγκ, ο βάρδος της ινδικής αυτοκρατορίας, πέθαινε από πνευμονία το 1899, δέν θρηνοῦσαν μόνον οί "Αγγλοι καί οί "Αμερικανοί —ό Κίπλινγκ εἶχε μόλις ἀφιέρῳσει ἓνα ποίημα μέ τίτλο «Τὸ φορτίο πού κουβαλάει ὁ λευκός» στίς ΗΠΑ γιά τίς εὐθύνες τους στίς Φιλιππίνες— ἀλλά καί ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας ἔστειλε τηλεγράφημα.²⁰

Παράλληλα ὁ θρίαμβος τῆς αὐτοκρατορίας δημιουργοῦσε προβλήματα καί ἀβεβαιότητες. Τά προβλήματα ἀπέρρεαν ἀπὸ τίς ὁλοένα καί πιὸ ἀνυπέρβλητες ἀντιφάσεις πού ἀντιμετώπιζαν οἱ κυρίαρχες τάξεις τῶν μητροπόλεων ἀνάμεσα στή διακυβέρνηση τῶν αὐτοκρατοριῶν καί στή διακυβέρνηση τῶν ἰδίων τῶν λαῶν τους. Ἐντὸς τῶν μητροπόλεων, ὅπως θά δοῦμε, ἡ πολιτικὴ τοῦ δημοκρατικοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος γινόταν ὅλο καί περισσότερο, καί ὅπως φαινόταν ἀναπόδραστα, ἡ ἐπικρατέστερη μορφή πολιτικῆς, ἡ ἐκείνη πού μοιραῖα θά ἐπικρατοῦσε. Στίς ἀποικιακές αὐτοκρατορίες βασιλεῦε ὁ αὐταρχισμός πού βασιζόταν στὸ συνδυασμὸ τῆς φυσικῆς βίας καί τῆς παθητικῆς ὑποταγῆς σὲ μιὰ ἀνώτερη δύναμη, τόσο ἰσχυρὴ ὥστε νὰ φαντάζει ἀδιαφιλονίκητη καί συνεπῶς νόμιμη. Στρατιωτικοὶ καί πειθαρχημένοι «ἀνθύπατοι», μεμονωμένοι ἄνδρες μέ ἀπόλυτες ἐξουσίες ἐπὶ ἐδαφῶν μεγέθους βασιλείων, κυβερνοῦσαν ἡπείρους, ἐνῶ στή μητρόπολη οἱ ἀμαθεῖς καί κατώτερες μάζες ἦσαν ἀνεξέλεγκτες. Μήπως ἐδῶ μποροῦσε νὰ ἀντληθεῖ κάποιον δίδαγμα —δίδαγμα μέ τὴν ἐννοία τῆς θέλησης τῆς δύναμης τοῦ Νίτσε;

Ὁ ἱμπεριαλισμὸς προκαλοῦσε ἀκόμη ἀβεβαιότητες. Κατ' ἀρχὰς ἔφερνε σὲ ἀντιπαράθεση μιὰ μικρὴ μειονότητα λευκῶν —διότι ἀκόμη καί γιά τὴν πλειονότητα αὐτῆς τῆς φυλῆς τὸ πεπρωμένο τῆς ἐπεφύλασσε κατώτερη θέση, ὅπως δὲν ἔπαυε νὰ προειδοποιεῖ ἡ νέα ἐπιστήμη τῆς εὐγονικῆς (βλ. πιὸ κάτω, κεφ. Γ')— μέ τίς μάζες τῶν μαύρων, τῶν μελαφῶν, ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα τῶν κίτρινων —τὴν «κίτρινη ἀπειλή» ἐνάντια στὴν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας Γουλιέλμος Β' καλοῦσε τὴ Δύση νὰ ἐνωθεῖ καί νὰ ἀμυνθεῖ.²¹ Μποροῦσαν οἱ παγκόσμιες αὐτοκρατορίες, πού ἀποκτήθηκαν τόσο εὐκόλα, πού στηρίζονταν σὲ τόσο λίγους, πού ἡ διακυβέρνησή τους ἦταν τόσο γελοιωδῶς εὐκόλη χάρη στὴν ἀφοσίωση ἐλάχιστων καί τὴν παθητικότητα τῶν πολλῶν, μποροῦσαν ἄραγε αὐτὲς οἱ αὐτοκρατορίες νὰ ἀντέξουν στὸ χρόνο; Ὁ Κίπλινγκ, ὁ μεγαλύτερος —ἴσως καί ὁ μοναδικός— ποιητὴς τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ὑπο-

δέχτηκε τὴ μεγάλη στιγμή τῆς δημαγωγικῆς αὐτοκρατορικῆς ὑπερηφάνειας, τὸ Διαμαντένιο Ἰωβηλαῖο τῆς Βασίλισσας Βικτωρίας τὸ 1897, μέ μιὰ προφητικὴ ὑπενθύμιση τῆς προσωρινότητας τῶν αὐτοκρατοριῶν:

*Far-called, our navies melt away;
On dune and headland sinks the fire:
Lo, all our pomp of yesterday
Is one with Nineveh and Tyre!
Judge of the Nations, spare us yet,
Lest we forget, lest we forget.*²²*

Ἡ ἐπιδεικτικὴ χλιδὴ ὑπαγόρευσε τὸ κτίσιμο μιᾶς πελώριας νέας αὐτοκρατορικῆς πρωτεύουσας γιά τὴν Ἰνδία στὸ Νέο Δελχί. Ἄραγε ὁ Κλεμανσὼ ἦταν ὁ μοναδικὸς σκεπτικιστὴς τῆς ἐποχῆς, πού ἐμελλε νὰ προβλέψει ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ θά ἦταν ἡ τελευταία σὲ μιὰ μακρὰ σειρὰ ἐρειπωμένων αὐτοκρατορικῶν πρωτευουσῶν; Καί ἦταν ἄραγε ἡ παγκόσμια κυριαρχία τόσο πολὺ πιὸ εὐάλωτη ἀπὸ ὅ,τι ἡ κυριαρχία στὴ μητρόπολη πάνω στίς λευκὲς μάζες;

Ἡ ἀβεβαιότητα εἶχε δύο ὅψεις. Γιατί ἐὰν ἡ αὐτοκρατορία (καί ἡ κυριαρχία τῆς ἄρχουσας τάξης) ἦταν εὐάλωτη ἀπέναντι στοὺς ὑποτελεῖς της —ἀν καί ἴσως ὄχι ἀκόμη, ὄχι ἄμεσα—, μήπως δὲν ἦταν πιὸ ἄμεσα εὐάλωτη στὴν ὑπονόμευση πού ὑφίσταντο ἐκ τῶν ἔσω ὅσοι ἤθελαν νὰ κυβερνήσουν, ὅσοι ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἐπιταγὴ τοῦ Δαρβίνου καί νὰ ἀγωνιστοῦν γιά τὴν ἐπικράτηση τῶν καταλληλοτέρων; Μήπως ἀκριβῶς ὁ πλοῦτος καί ἡ χλιδὴ πού εἶχαν φέρει ἡ ἰσχύς καί ἡ ἐπιχειρηματικότητα θά ἐξασθενίζαν τοὺς μῦς ἐκείνων ἀκριβῶς πού οἱ συνεχεῖς προσπάθειές τους ἦσαν ἀπαραίτητες γιά νὰ διατηρηθοῦν; Μήπως ἡ αὐτοκρατορία ὀδηγοῦσε σὲ παρασιτισμὸ στὸ κέντρο καί στὸ θρίαμβο ἐν τέλει τῶν βαρβάρων;

Πουθενὰ δὲν ἤχοῦσαν πιὸ πένθιμα αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἀπὸ ὅ,τι στὴ μεγαλύτερη καί πιὸ εὐάλωτη ἀπὸ ὅλες τίς αὐτοκρατορίες, ἐκείνη πού

* [Σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση: «Σὲ μακρινὸς ὁρίζοντες χάνονται οἱ στόλοι μας | Σὲ ἀμμουδερὲς ἀκτὲς καί σ' ἀκρωτήρια βυθίζονται τὰ κανόνια μας | Σὰν τ' ἄστρο τῆς Νινευὴ καί τῆς Τύρου σβήνει καί τὸ δικό μας ἄστρο! | Κριτὴ τῶν Ἑθνῶν, σπλαχνίσου μας | Μὴ λησμονήσουμε, μὴ λησμονήσουμε».]

σὲ μέγεθος καὶ δόξα ξεπερνοῦσε ὅλες τὶς αὐτοκρατορίες τοῦ παρελθόντος, καὶ ἡ ὁποία ὥστόσο ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις βρισκόταν στὸ χεῖλος τῆς παρακμῆς. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ ἐργατικοὶ καὶ δραστήριοι Γερμανοὶ ἔβλεπαν τὸν ἱμπεριαλισμὸ νὰ βαδίζει χέρι-χέρι μὲ ἐκεῖνο τὸ «κράτος-εἰσοδηματία» ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποσύνθεσιν. Ἀς ἀφήσουμε τὸν Τζ. Α. Χόμπσον νὰ ἐκφράσει αὐτοὺς τοὺς φόβους: ἐὰν συντελεῖτο ὁ διαμελισμὸς τῆς Κίνας,

τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μπορεῖ τότε νὰ ἔπαιρνε τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὸ χαρακτῆρα ποὺ ἤδη διακρίνουν περιοχὲς τῆς χώρας στὴ νότια Ἀγγλία, στὴ Ριβιέρα καὶ στίς πολὺ τουριστικὰς περιοχὰς ἢ τὶς περιοχὰς κατοικίας τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλβετίας, μικρὲς συσσωματώσεις πλούσιων ἀριστοκρατῶν ποὺ εἰσπράττουν μερίσματα καὶ συντάξεις ἀπὸ τὴν Ἀπὼ Ἀνατολή, μὲ μιὰ κάπως μεγαλύτερη ὁμάδα ἐπαγγελματικοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐμπόρων, καὶ ἓνα πολυάριθμο σῶμα προσωπικῶν ὑπηρετῶν καὶ ἐργατῶν στὸ ἐμπόριο μεταφορῶν καὶ στίς τελευταῖες φάσεις τῆς παραγωγῆς τῶν πιὸ φθαρτῶν προϊόντων: ὅλες οἱ κύριες βιομηχανίες θὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, ἀφοῦ τὰ βασικὰ εἶδη διατροφῆς καὶ τὰ βιομηχανικὰ ἀγαθὰ θὰ εἰσρέουν ὡς εἰσφορὰ ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἀσία.²³

Ἡ belle époque τῆς ἀστικῆς τάξης θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἀφοπλισμὸ τῆς. Οἱ γοητευτικοί, ἄκακοι Ἑλοῖ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Χ. Τζ. Οὐέλς *Ἡ μηχανὴ τοῦ χρόνου*, ποὺ ζοῦν χαρούμενα στὸ φῶς τοῦ ἡλίου, θὰ βρίσκονταν στὸ ἔλεος τῶν μελαψῶν Μόρλοκ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἐξαρτημένοι, καὶ στοὺς ὁποίους δὲν μπορούσαν νὰ ἀντισταθοῦν.²⁴ «Ἡ Εὐρώπη», ἔγραφε ὁ γερμανὸς οἰκονομολόγος Σοῦλτσε-Γκίεβερνιτς, «... θὰ μετακυλίσῃ τὸ βάρος τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας —πρῶτα τὴ γεωργία καὶ τὴν ἐξόρυξιν, μετὰ τὴν πιὸ σκληρὴν δουλειὰ στὴ βιομηχανία— στίς ἑγχρωμὲς φυλές, καὶ ἡ ἴδια θὰ ἀρκεστεῖ στὸ ρόλο τοῦ εἰσοδηματία, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἴσως ἀνοίξῃ τὸ δρόμο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἀργότερα τὴν πολιτικὴ χειραφέτησιν τῶν ἐγχρωμῶν φυλῶν».²⁵

Τέτοιαις ὑφῆς ἦσαν τὰ κακὰ ὄνειρα ποὺ τάραζαν τὸν ὕπνο τῆς belle époque. Σὲ αὐτὰ τὰ ὄνειρα οἱ ἐφιάλτες τῆς αὐτοκρατορίας ἀναμειγνύονταν μὲ τοὺς φόβους τῆς δημοκρατίας.